

BIBΛIOKPIΣIAI

Detlev Fehling, Die Quellenangaben bei Herodot - Studien zur Erzählkunst Herodots. (Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte, herausgegeben von *Heinrich Dörrie* und *Paul Moraux*, Band 9). Walter de Gruyter, Berlin - New York 1971. 8ο, σσ. IX, 198.

Τὸ ἔργο τοῦ Ἡροδότου γνώρισε θερμούς ὑποστηρικτὲς ἀλλὰ καὶ ἀδίστακτους ἐπικριτὲς. Γύρω ἀπὸ αὐτὸ δημιουργήθηκε ἓνα πρόβλημα ποῦ ἔχει πολ-λὲς ὁμοιότητες μετὰ τὸ γνωστὸ ὁμηρικόν. Στὶς τελευταῖες δεκαετίες ὡστόσο τοῦ αἰῶνα μας παρατηρεῖται τάση¹ γιὰ νέα ἀξιολόγηση καὶ ἀποκατάσταση τοῦ ἱστορικοῦ, καθὼς τὰ ἐπιτεύγματα τῆς σύγχρονης ἔρευνας τὸν δικαιολογοῦν σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς ἱστορίας του καὶ προσέχεται ὅλο καὶ περισσότερο ὅτι ὁ Ἡροδότος ἀντιμετώπισε τὴν ἱστορία μετὰ ἀντίληψη πιὸ καθολική, θὰ λέγαμε πιὸ «παγκόσμια», ποῦ ἀνταποκρίνεται περισσότερο στὸ πνεῦμα τῆς σύγχρονης ἱστορίας. Φαίνεται ὅμως πῶς ἡ κατακραυγὴ δὲν σταμάτησε καὶ ἡ «ἀρνηση» καθὲ τὸσο ἐπανερχεται μετὰ διαφορετικὴ μορφή.

Οἱ πηγὲς τοῦ Ἡροδότου ἀποτελοῦν βασικὸ πρόβλημα γιὰ τὸ ἔργο του, ποῦ μετὰ ὅλες τὶς ὥς σήμερα προσπάθειες, ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένῃ ἀνοιχτό². Μετὰ τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἀσχολεῖται συστηματικὰ τὸ βιβλίον ποῦ κρίνουμε.

Ὁ συγγρ., ἐπειδὴ γνωρίζει ὅτι τὸ βιβλίον του ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μετὰ τὶς τάσεις τῆς σύγχρονης ἔρευνας ἀπέναντι στὸ ἔργο τοῦ Ἡροδότου, ἐπιχειρεῖ στὸν πρόλογο (σ. VII-IX) τὴν «captationem benevolentiae» καὶ τονίζει ὅτι τὸ ἔργο του δὲν εἶναι καρπὸς ἀφηρημένης θεωρητικῆς σύλληψης, τὴν ὁποία ζήτησε νὰ τεκμηριώσῃ κατόπιν, ἀλλὰ ὅτι προέρχεται ἀπὸ μερικότερες παρατηρήσεις, ποῦ τὸν ἀνάγκασαν νὰ ξαναεξετάσῃ ὅλο τὸ σχετικὸ ὕλικόν. Στὴ σύντομη ἀλλὰ περιεκτικὴ εἰσαγωγὴ (σ. 1-10) ὁ συγγρ. ἐπισκοπεῖ τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν, ὅπως τὸ ἀντιμετώπισε ἡ ἔρευνα ἀπὸ τὸ 1880. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη,

1. Γιὰ τὴ φιλολογικὴ παραγωγὴ τῶν τελευταίων δεκαετιῶν (περίπου 1930-1970) γύρω ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο, στὶς βιβλιογραφικὰς ἐνδείξεις ποῦ δίνονται στὴ σ. 1, σημ. 3, τοῦ βιβλίου, θὰ θέλαμε νὰ προσθέσουμε τὴ βιβλιογραφία τοῦ G.T. GRIFFITH, *The Greek Historians. Fifty Years (and twelve) of Classical Scholarship*, Oxford 1968, σ. 182-224, τὴν ὥρα καὶ χρήσιμη ἐπιλογή ἀπὸ ἀντιπροσωπευτικὰς μελέτες καὶ ἄρθρα τοῦ W. MARG, *Herodot, Eine Auswahl aus der neueren Forschung*, München 1962, καὶ τὴν ἐξαιρετικὴν εἰσαγωγὴν τοῦ Δ. ΜΑΡΩΝΙΤΗ στὸν ἄτομο τῆς ἔκδοσης τοῦ Ἡροδότου (Ἡρόδοτος. Εἰσαγωγὴ - μετὰφραση - σχόλια. Πρόλογος I. Θ. Κακριδῆ. Τόμος πρῶτος, Ἀθήνα, Γκοβόστης 1964, σ. 19-135).

2. Βλ. πρῶχειρα A. LESKY, *Geschichte der griechischen Literatur*, Bern-München³ 1971, σ. 362 (Ἑλλην. μετὰφρ. Α. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗ, *Θεσσαλονίκη* 1964, σ. 456), Δ. ΜΑΡΩΝΙΤΗ, ὁ.π., σ. 88 κ.έ.

σχεδόν σύγχρονα, είχαν αμφισβητήσει την αλήθεια των δηλώσεων των πηγών¹ ο Sayce (1883) και ο Panofsky (1885), που ακολουθώντας την τάση του καιρού τους, είχαν υποστηρίξει ότι οι δηλώσεις αυτές δεν είχαν σχέση με την πραγματικότητα και ότι αυτά που ιστορούσε ο Ἡρόδοτος ή τα διάλεγε ταιριαστά με το περιεχόμενο της αφήγησής του από γραπτές πηγές ή ήταν επινοήσεις δικές του που τις απέδιδε σ' αυτές. Ἡ λύση των γραπτών πηγών, αφού επικράτησε για πολύ, τελευταία εγκαταλείφθηκε, και οι ειδικοί, για να εξηγήσουν τα λάθη του Ἡροδότου που οφείλονται στις πηγές του, κατέφυγαν σε διάφορες άλλες λύσεις. Ἡ λύση που ισχύει στις πιο πολλές περιπτώσεις είναι ότι οι πληροφοριοδότες, μεταφραστές κτλ. έδωσαν στον Ἡρόδοτο ανακριβείς πληροφορίες². Ὁ συγγρ. ξαναγυρίζει στο θέμα των πηγών του Ἡροδότου και πιστεύει ότι όσοι υποστήριζαν την άποψη για τις γραπτές πηγές είχαν δεύσει σωστά το πρόβλημα και είχαν διαπιστώσει τη νομοτέλεια που ακολουθεί ή υποδήλωσή τους δεν είχαν μπορέσει να δούν μόνο τη λεπτομέρεια ότι πηγές του Ἡροδότου δεν ήταν άλλες από τον ίδιο τον ιστορικό. Πρέπει ωστόσο να τονιστή, λέει, πως ο Ἡρόδοτος δεν ήταν «πλαστογράφος» (Fälscher)³, γιατί με τις επινοήσεις του ακολουθούσε την τεχνική του λογοτεχνικού είδους που καλλιεργούσε — και αυτό δεν ήταν ή επιστημονική ιστοριογραφία. Στο πρώτο κεφάλαιο (σ. 11-66) εξετάζονται δεκαέξι περιπτώσεις, που καθεμιά χωριστά δείχνει, κατά τον συγγρ., ότι αυτά που εξιστορεί ο Ἡρόδοτος δεν είναι σωστά και ότι ή απόδοσή τους σε όρισμένες πηγές είναι πλάσμα (Fiktion) δικό του. Στο δεύτερο κεφάλαιο (σ. 67-125) ο συγγρ. διαπιστώνει τρεις βασικές αρχές που χρησιμοποιεί ο Ἡρόδοτος, για να δηλώσει τις πηγές του: 1) αναφέρει την πιο προσιτή ή την πιο πρόχειρη πηγή (Das Prinzip der nächstliegenden Quellenangaben), 2) προσπαθεί να δημιουργήσει αξιοπιστία (Die Wahrung der Glaubwürdigkeit) και 3) επιδιώκει να εκθέσει τις απόψεις όλων των μερών (Die Wahrung der Parteistandpunkte)⁴. Ἀπό τις τρεις αυτές αρχές ή πιο βασική είναι ή πρώτη, που ο Ἡρόδοτος την παραβαίνει μόνο όταν πρόκειται να ακολουθήσει μια από τις δυο άλλες. Για να ενισχύσει τη θέση του για τις αρχές αυτές, ο συγγρ., εκτός από τα χωρία του πρώτου κεφαλαίου, επικα-

1. Με τον όρο «δήλωση των πηγών» (Quellenangabe) ο συγγρ. έννοει (σ. 1) ότι αυτά που λέει ο Ἡρόδοτος πως τα πληροφορήθηκε από άλλους άπηχούν γνήσιες επιχώριες παραδόσεις.

2. Αὐτή είναι ή άποψη των περισσότερων έρευνητών, όπως π.χ. των Hauvette, Sourdille, Jacoby, Legrand, Pohlenz, v. Fritz και πολλών άλλων (βλ. σ. 3, σημ. 16).

3. Ὑπαινιγμός στον παλιό χαρακτηρισμό του Κτησία για τον Ἡρόδοτο, όπως μάς τον διασώζει ο Φώτιος (ψεύστην αὐτὸν ἀπελέγχων ἐν πολλοῖς καὶ λογοποιὸν ἀποκαλῶν, κώδ. 72, 35b 42=έκδ. R. Henry, I, σ. 105-106). Πρέπει να σημειωθῆ πως για τον συγγρ. ισχύει αυτό που ο ίδιος σημειώνει για τον Panofsky και τον Howald, ότι δηλαδή αυτός δεν είναι «Ἡροδοτομάστιγας» (σ. 9, σημ. 39). Γενικά ή εργασία του είναι γραμμένη sine ira et studio και μάλιστα κάπου υποστηρίζει ότι αυτός είναι ο καλύτερος υπερασπιστής του Ἡροδότου (σ. 173), τα συμπεράσματα όμως της εργασίας του δεν ανταποκρίνονται στις δηλώσεις του.

4. Ὅπως παρατηρεῖ ο συγγρ. (σ. 9), την πρώτη και την τρίτη αρχή τις είχε διαπιστώσει ο Panofsky, μόνο που δεν είχε μπορέσει να τις έρμηνεύσει σωστά.

λειται στο νέο κεφάλαιο και άλλα πολυάριθμα, και σχολιάζοντας τα διαπιστώνει και με ποιά μέσα ο Ἡρόδοτος εφαρμόζει τις αρχές του. Αυτά είναι: ἡ παράθεση περισσότερων πηγών, ἡ κριτική και ἡ διατύπωση ἀμφιβολιῶν γι' αὐτά που ὁ ἴδιος ἐπινόησε, ἡ ὁμολογία ἀγνοίας, ἡ ἐπινόηση ἀποδεικτικῶν στοιχείων, κτλ. Ὅλα αὐτά, που ἀπαντοῦν και σὲ ἄλλους συγγραφεῖς και προέρχονται ἀπὸ τὴν τεχνικὴ τοῦ λογοτεχνικοῦ εἴδους που καλλιεργεῖ ὁ ἱστορικός, εἶναι ἐπινοήσεις δικές του και ἀποβλέπουν στὴ δημιουργία ἀξιολογίας. Στὸ τρίτο κεφάλαιο (σ. 126-154) ὁ συγγρ. προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσῃ σύντομα τὸ ρόλο που παίζουν οἱ διάφορες ἐπινοήσεις στὸν Ἡρόδοτο, γιατί τὸ θέμα αὐτό, μολονότι αὐτόνομο, συνδέεται ἄμεσα με τὸ θέμα τῶν πηγῶν. Βασικὴ αἰτία γιὰ τις ἐπινοήσεις εἶναι τὸ ὅτι ὁ Ἡρόδοτος εἶχε ὑπόψη του ἕνα πολὺ γενικὸ μόνο σκελετὸ ἀπὸ ἱστορικές εἰδήσεις, που τις συμπλήρωνε με τὴ δική του δημιουργία. Εἰδικότεροι λόγοι που κάνουν τὸν Ἡρόδοτο νὰ ἐπινοῇ εἶναι: γιὰ νὰ δημιουργήσῃ ποικιλία, γιὰ νὰ κἀνῃ «ψευτοἰστορία», ὅπως και οἱ ἄλλοι λογογράφοι, γιὰ νὰ κερδίσῃ «συνθετικὴ λειτουργικότητα» στὴ διήγησή του, γιὰ νὰ ἐπιτύχῃ «οἰκονομία» στὴ διήγησή του, γιὰ νὰ βρῆ λεπτομέρειες που ἀπαιτεῖ ἡ διήγησή του, γιὰ νὰ μεταφέρῃ γεωγραφικές ἢ ἐθνογραφικές γνώσεις στὴν ἱστορικὴ ἀφήγησή του, γιὰ νὰ ἰσχυροποιήσῃ ὑποθέσεις του, κτλ. Στὸ τέταρτο κεφάλαιο (σ. 155-167) ἐξετάζεται τὸ θέμα τῶν «τυπικῶν» ἀριθμῶν, που και αὐτὸ συνδέεται στενά με τὸ θέμα τῶν ἐπινοήσεων, γιατί οἱ ἀκριβεῖς ἀριθμοί, ἔπος και οἱ λεπτομέρειες, δημιουργοῦν ἀξιολογία, δηλαδή προκαλοῦν ἀπάτη! Στὸ πέμπτο κεφάλαιο (Ausblick, σ. 168-178) ὁ συγγρ. ἐξετάζει τὰ ἐπακόλουθα που ἔχει ἡ θεωρία του γιὰ τὴν πλαστότητα τῶν πηγῶν στὴν ὅλη ἡροδότεια φιλολογία. Ἔτσι θέγονται βασικά θέματα ἀπὸ τὸ ἡροδότσιο πρόβλημα. Συνοψίζουμε τις γενικές ἀπόψεις τοῦ συγγρ.: οἱ ἄμεσες μαρτυρίες τοῦ Ἡροδότου γιὰ τὰ ταξίδια του εἶναι ἐπινοήσεις δικές του. Ὁ Ἡρόδοτος δὲν ἐπισκέφθηκε ποτὲ ποτὲ ἀπὸ τὰ μέρη, σὰ ὅποια λέει ὅτι ταξίδεψε. Ὁ Ἡρόδοτος δὲν εἶχε ὑψηλὴ κοινωνικὴ καταγωγή και δὲν μπόρεσε νὰ εἰσδύσῃ σὲ ὑψηλὸς κοινωνικούς κύκλους, και αὐτὸ συχνὰ στάθηκε ἐμπόδιο στὴ συλλογὴ τοῦ ὕλικού του. Ἦταν ἕνας περιπλανώμενος ἄνθρωπος που ζοῦσε ἀπὸ τὸ πνεῦμα του. Οἱ θετικές κρίσεις που σήμερα ἐπαναλαμβάνονται γιὰ τὴν ἀξιολογία τῶν πληροφοριῶν του βασίζονται στὸ μεγαλύτερο τους μέρος σὲ ἀρνητικὰ τεκμήρια. Ἡ θεωρία τοῦ Jacoby γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ γεωγράφου - ἐθνογράφου Ἡροδότου σὲ ἱστορικό δὲν εἰσταθεῖ. Ὁ Ἡρόδοτος συνέλαβε τὸ ἔργο του σὲ νεαρὴ ἡλικία, τὸ συγκράτησε πολὺν καιρὸ στὴ μνήμη του και ὕστερα τὸ ἔγραψε χωρὶς διακοπή. Ἡ «ἱστορία» τοῦ Ἡροδότου εἶναι περισσότερο δημιούργημα φαντασίας παρά ἀποτέλεσμα ἐπιστημονικῆς ἔρευνας. Τέλος τὰ ἀναρίθμητα παράλληλα μοτίβα στὶς φιλολογίες τῆς Ἀνατολῆς και τῆς Δύσης δὲν μαρτυροῦν ἐπίδραση τοῦ λαϊκοῦ διηγηματικοῦ ὕλικού στὸν Ἡρόδοτο, ἀλλὰ ἀντίθετα ἐπίδραση τοῦ Ἡροδότου στὸν μεταγενέστερο κόσμον.

Ἐπιμείναμε κάπως περισσότερο στὴν ἐκθεση τοῦ περιεχομένου τῆς μελέτης, γιὰ νὰ δώσουμε στὸν ἀναγνώστη τὴ δυνατότητα νὰ κρίνῃ και μόνος του τὰ συμπεράσματα, σὰ ὅποια καταλήγει ὁ συγγρ. Τὸ γενικὸ συμπέρασμα, πὼς ὅλα ὅσα διηγεῖται ὁ Ἡρόδοτος ὡς τοπικές παραδόσεις ἢ ὡς πληροφορίες ἄλλων γιὰ τὴ θρησκεία, γιὰ τὴ μυθολογία, γιὰ τὴν προϊστορία, γιὰ τὴν ἱστορία, γιὰ τὰ ἔθνη και γιὰ τὰ ἔθιμα τῶν λαῶν που ἀναφέρει στὸ ἔργο του, εἶναι

ἐπινοήσεις καὶ πλάσματα δικὰ του, εἶναι, νομίζουμε, ριψοκίνδυνη γενίκευση, πού δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ τὴν παραδεχτῆ κανεῖς. Κατὰ τὴ γνώμη μας, τὸ βασι-
κὸ λάθος τοῦ συγγρ. εἶναι μεθοδολογικόν. Εἶδε τὸν Ἡρόδοτο μόνο ὡς λογοτέ-
χνη-ἄφηγητῆ, σχεδὸν ὡς ποιητῆ, καὶ ὄχι ὡς ἱστορικόν. Ἔτσι ὁ λογοτέχνης Ἡ-
ρόδοτος βγαίνει κερδισμένος κάθε στιγμὴ σὲ βάρος τοῦ ἱστορικοῦ Ἡροδότου¹.
Στις μέρες μας ὅμως ἔχει γίνει κατανοητὸ πὼς τὸ ἔργο τοῦ Ἡροδότου δὲν πρέ-
πει νὰ τὸ ἀντιμετωπίζουμε οὔτε ὡς αὐστηρὴ ἐπιστημονικὴ πραγματεία οὔτε
ὡς καθαρὸ λογοτέχνημα, ἀλλὰ ὡς ἔργο ἰδιόμορφο πού στέκεται ἀνάμεσα στὰ
ἀρχαῖα καὶ στὰ κλασικὰ καὶ πού συνενώνει ἀχώριστα καὶ τὶς δυὸ αὐτὲς ἰδιό-
τητες². Ἄν ὁ συγγρ. ἀντιμετώπιζε τὸ Ἡροδότειο ἔργο ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὀπτικὴ
γωνιά, θὰ εἶχε ἀποφύγει ἀσφαλῶς πολλὰς παρερμηνείας. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμα
δεχτοῦμε τοὺς κανόνες πού «ἀνακαλύπτει» ὁ συγγρ., ἡ διαπίστωση ὅτι ὑπάρ-
χει νομοτέλεια στὴν ἀφηγηματικὴ τέχνη τοῦ Ἡροδότου δὲν πρέπει νὰ ἐπηρε-
ᾶσθαι τὴ γνώμη μας γιὰ τὸν ἱστορικὸ Ἡρόδοτο. Οἱ κανόνες αὐτοὶ γιὰ τὸν ἱστο-
ρικὸ δὲν εἶναι σκοπός, ἀλλὰ μέσο γιὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὸν σκοπὸ του. Θὰ κάνουμε
λάθος, ἂν δὲν διαστείλουμε τὴν ἀφηγηματικὴ - λογοτεχνικὴ τεχνοτροπία ἀπὸ
τὴν ἱστορικὴ μεθοδολογία.

Ἄλλο βασικόν, νομίζουμε, λάθος τοῦ συγγρ. εἶναι ὅτι ἀπορρίπτει (βλ.
σ. 169) τὴ μόνη μεθοδολογικὰ σωστὴ ἀρχή, κάθε λάθος τοῦ Ἡροδότου, καλύτε-
ρα κάθε «θεωρούμενο» λάθος, νὰ ἐξετάζεται χωριστά. Τὸ ἔργο τοῦ Ἡροδό-
του δὲν εἶναι τόσο ἀπλό καὶ εὐκόλο ὅσο συνηθίσαμε νὰ τὸ θεωροῦμε, ἀλλὰ σύν-
θετο καὶ δύσκολο³, μὲ ποικιλία ὑλικῶν πού δὲν μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθῆ μὲ γενι-
κότητες. Τὸ σωστὸ εἶναι, μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα τῶν ἱστορικῶν ἐπιστημῶν
(ἀρχαιολογίας, συγκριτικῆς μυθολογίας καὶ θρησκειολογίας, γλωσσολογίας,
ἔθνολογίας, λαογραφίας, κτλ.), νὰ ἐρευνῶμε κάθε περίπτωσι μεμονωμένα·
θὰ διαπιστώσουμε τότε πὼς εἴμαστε ὑποχρεωμένοι ἢ νὰ τὴ δεχτοῦμε ἢ νὰ τὴν
ἀπορρίψουμε ἢ νὰ τὴν τροποποιήσουμε σὲ μερικὰ μόνο σημεία. Στὴν περίπτω-
ση ὅμως αὐτὴ τὰ συμπεράσματά μας θὰ εἶναι τεκμηριωμένα καὶ στερεά. Ἀλ-
λὰ καὶ ἂν ἀκόμα ἀπορρίψουμε μιὰ πληροφορία, αὐτὸ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ μᾶς
ὀδηγήσῃ σὲ γενίκευση καὶ ἀπόρριψη ὁλόκληρου τοῦ ἔργου τοῦ Ἡροδότου, για-
τί, ἂν ὑπάρχουν περιπτώσεις πού οἱ πληροφορίες τοῦ ἱστορικοῦ ἀποδεικνύον-
ται λανθασμένες, πολὺ συχνότερα αὐτὲς ἐπαληθεύονται ἀπὸ τὶς διαπιστώσεις
τῆς σύγχρονης ἐρευνᾶς· καὶ τὰ κριτήρια δὲν εἶναι καθόλου «ἀρνητικά», ὅπως
διατείνεται ὁ συγγρ.

Εἶναι φυσικὰ ἀδύνατο στὰ στενὰ ὄρια μιᾶς βιβλιοκρισίας νὰ ἀναφέρουμε
ὅλα τὰ θετικὰ σημεία τῆς ἱστορίας τοῦ Ἡροδότου. Θὰ περιοριστοῦμε σὲ ἕνα
ἀπὸ τὰ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὰ τῆς σημεία, στὸν «Αἰγύπτιο λόγον» τοῦ δεύτε-
ρου βιβλίου. Μ' ἕλες τὶς ἀναμφισβήτητες ἀνακρίβειες πού περιέχει ὁ λόγος

1. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ εἶναι ἐνδεικτικὸς ὁ ὑπότιτλος τῆς ἐργασίας «Studien zur Erzählkunst Herodots». Γιὰ τὴ θεώρησι τοῦ Ἡροδότου ὡς ποιητῆ βλ. ἰδιαιτέρως τὶς σσ. 92, 154 καὶ 178.

2. Βλ. Δ. ΜΑΡΩΝΙΤΗ, ὁ.π. σ. 19 καὶ σημ. 3, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

3. Βλ. τὶς σωστὰς παρατηρήσεις τοῦ W. MARG στὸ περιοδικὸν Gnomon 42 (1970) 515 (βιβλιοκρισία τοῦ ἔργου τοῦ P. FRISCH, Die Träume bei Herodot, Meisenheim, Hain 1968).

αυτός, τὰ θετικά γεωγραφικά, ἔθνογραφικά, θρησκευολογικά, λαογραφικά, ἱστορικά καὶ λοιπὰ στοιχεῖα ποὺ περιέχει δὲν εἶναι τὰ λιγότερα («die weniger»), ὅπως θέλει ὁ συγγρ., σ. 6, σημ. 33), ἀλλὰ τὰ περισσότερα: ποτάμια, λίμνες, ψάρια, φυτά, ζῶα μὲ τὰ τοπικά τους ὀνόματα, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουν ἀναγνωριστῆ στὴν ἀρχαία αἰγυπτιακὴ γλῶσσα: ἦθη, ἔθιμα, παράξενες συνήθειες ποὺ ἐπαληθεύονται ἀπὸ τοὺς αἰγυπτιολόγους. Καὶ ἀναρωτιόμαστε εὐλογα: εἶναι ποτὲ δυνατὸ νὰ ἔχη ἐπιτύχει ὅλες αὐτὲς τὶς ἀλήθειες γιὰ λαοὺς ἀπομακρυσμένους τοπικά καὶ χρονικά. ἂν αὐτὰ ποὺ διηγεῖται δὲν τὰ εἶδε μὲ τὰ μάτια του ἢ ἂν δὲν τὰ ἄκουσε ἢ ἂν δὲν τὰ ἔμαθε κατὰ κάποιον τρόπο; Ἐξάλλου, τὸ νὰ κἀνὴ κανεῖς καὶ ὀρισμένα λάθη σὲ ἓνα τόσο ποικιλόμορφο καὶ ἐκτεταμένο ἔργο, εἶναι ἀνθρώπινο· τὸ νὰ ἐπινοήσῃ ὅμως τόσες ἀλήθειες εἶναι πέρα γιὰ πέρα ἀπίθανο. Πῶς μπορούσε π.χ. νὰ ἐπινοήσῃ τὸν περίπλου τῆς Ἀφρικῆς, ἀφοῦ καὶ ὁ ἴδιος δὲν τὸν πίστευε, γιατί δὲν τὸν καταλάβαινε; Μόνο ἢ εὐσυνειδησία του τὸν ἔκανε νὰ τὸν καταχωρίσῃ στὴν ἱστορία του. Καὶ χρειάστηκε νὰ ἔρθουν τὰ χρόνια τῆς Ἀναγέννησης, νὰ γίνῃ ὁ περίπλους τῆς Ἀφρικῆς, ἂν καὶ μὲ ἀντίστροφη πορεία αὐτὴ τῆ φορά, γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ καταλάβουμε πῶς οἱ πρόωτοι ἐκεῖνοι θαλασσοπόροι, ἐνῶ ἔπλεαν νότια καὶ εἶχαν τὸν ἥλιο ἀριστερά, ξαφνικά παρακάμπτοντας τὸ ἀκρωτήριο τῆς Καλιῆς Ἐλπίδος ἄρχισαν νὰ πλέουν βόρεια καὶ «τὸν ἥλιον ἔσχον ἐς τὰ δεξιὰ» (4,42). Εἶναι ἀδιανόητο λοιπὸν νὰ καταλογίζουμε πρόθεση στὸν Ἡρόδοτο (σ. 7), ἐπειδὴ δὲν μπόρεσε νὰ μᾶς δώσῃ ξεκαθαρισμένες ἱστορικὲς πληροφορίες γιὰ τὰ μακρινὰ ἐκεῖνα χρόνια, ὅπου τὰ ἱστορικά γεγονότα συχνὰ μεταδίδονταν ἀλλοιωμένα κάτω ἀπὸ τὸ ντύμα τοῦ μύθου. Ἄς θυμηθοῦμε αὐτὰ ποὺ τονίζει ὁ Θουκυδίδης γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη (τὰ ἔτι παλαιότερα σαφῶς μὲν εὐρεῖν διὰ χρόνον πλῆθος ἀδύνατα ἦν, 1,1) καὶ ὅσα λέγει ὁ ἴδιος πάλι ἱστορικὸς γιὰ τὴν ἀνεύρεση τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας καὶ γιὰ σύγχρονα ἀκόμα γεγονότα (ἐπιπόνως δὲ ἠδρίσκατο, διότι οἱ παρόντες τοῖς ἔργοις ἐκάστοις οὐ ταῦτα περὶ τῶν αὐτῶν ἔλεγον, 1,22).

Καὶ μικρὸ μόνον μέρος ἀπὸ τὶς εἰδήσεις τοῦ Ἡροδότου γιὰ τοὺς ἀρχαίους ἀνατολικούς λαοὺς καὶ τοὺς Ἕλληνες ἂν εἶναι ἐπινοήσεις καὶ πλάσματα δικὰ του, τότε αὐτὸς στάθηκε ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴ μεγαλύτερη φαντασία ποὺ γνώρισε ποτὲ ὁ κόσμος μας. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμα δεχτοῦμε πῶς ὁ ἱστορικὸς εἶχε τὴ μοναδικὴ αὐτὴ φαντασία, οἱ ἐπινοήσεις του δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἔχουν σχέση μὲ τὴν πραγματικότητα, ἂν δὲν τὴν εἶχε γνωρίσει ἀπὸ κάπου. Ἐπινοήση τοῦ Ἡροδότου εἶναι δυνατὸ νὰ δεχτοῦμε σὲ λίγες μόνον συγκεκριμένες περιπτώσεις, ὅπως εἶναι π.χ. οἱ διάλογοι καὶ τὰ ὄνειρα¹ ποὺ ἔχουν εἰδικὴ λειτουργικότητα στὴν ὅλη σύνθεση τοῦ ἔργου. Ἀκόμα καὶ σὲ πολλὰ ἀριθμητικὰ δεδομένα, στοὺς «τυπικούς» ἀριθμούς, ὅπως τοὺς ὀνομάζει ὁ συγγρ.²

1. Ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις δὲν εἶναι πάντα εὐκόλο, ὅπως σημειώνει ὁ MARG (ὁ.π.), νὰ καθορίσουμε τί δέχτηκε, τί ἔλλαξε καὶ τί ἐπινόησε ὁ Ἡρόδοτος.

2. Γενικά τὸ κεφάλαιο γιὰ τοὺς ἀριθμούς εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ θετικὰ μέρη τῆς ἐργασίας. Προσφορά ἀκόμα τοῦ συγγρ. στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ ὅτι μᾶς κάνει γνωστὴ μιὰ βασικὴ ἐργασία γιὰ τοὺς ἀριθμούς στὸν Ἡρόδοτο, τὴ διατριβὴ τοῦ BLOM (1936) ποὺ, καθὼς εἶναι γραμμένη στὰ ὀλλανδικά, ἔχει μείνει ἀχρησιμοποίητη ὡς τώρα στὴν ἡροδότεια φιλολογία (βλ. σ. 155, σημ. 1).

Ἐπειδὴ στὴ μελέτῃ ἐξετάζονται πάρα πολλά χωρία, γιὰ νὰ διαπιστωθοῦν οἱ ἴδιοι πάντα τρεῖς κανόνες, θὰ περιοριστοῦμε σὲ λίγες ἀντιπροσωπευτικὲς παρατηρήσεις.

Στὶς πηγές τοῦ Ἡρόδοτου καταλέγονται καὶ οἱ ἐπιγραφές καὶ οἱ χρησμοί. Ὁ συγγρ., συνεπῆς μὲ τὴ θεωρία του, ἀμφισβητεῖ φυσικὰ τὴ γνησιότητα καὶ τῶν ἐπιγραφῶν· στὸ σημεῖο ὅμως αὐτὸ ἡ ἐπιχειρηματολογία του εἶναι ἡ πιὸ ἀδύνατη, γιὰτὶ τὰ πράγματα ἀποδεικνύονται πιὸ ἰσχυρὰ ἀπὸ τὴ θεωρία. Στὴν ἱστορία τοῦ Ἡρόδοτου ὑπάρχουν ἐπιγραφές ποὺ ἔχουν ἐπαληθευτῆ ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἔρευνα (βλ. σ. 100-105).

Ὅσο γιὰ τοὺς χρησμούς, αὐτούς, ὅπως σημειώνει ὁ συγγρ., σκόπιμα παρέλειψε νὰ τοὺς μελετήσῃ (σ. VIII). Φαίνεται πὼς οἱ χρησμοὶ ἦταν τὸ ἀγκωνάρι ποὺ πιὸ πολὺ ἀντιστάθηκε στὴ θεωρία του, γιὰτὶ, ὅποια καὶ ἂν εἶναι ἡ σημερινὴ θρησκευτικὴ μας πίστη, θὰ ἦταν ὑπερβολὴ νὰ ὑποστηριχθῆ γιὰ τὸν θεοσεβῆ Ἡρόδοτο πὼς ἔπλαθε καὶ χρησμούς. Αὐτὸ θὰ ἦταν γιὰ τὸν ἱστορικὸ ἀνεπίτρεπτη ἀσέβεια καὶ ἱεροσυλία¹.

Ἡ ὀρθολογιστικὴ ἐξήγηση ποὺ ἐπιχειρεῖ ὁ Ἡρόδοτος σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, ὅπως π.χ. στὴν παράδοση γιὰ τὴν ἵδρυση τοῦ μαντείου τῆς Δωδώνης (περιστέρια=Αἰγύπτιες ἀλλόγλωσσες ἱερεῖες, ποὺ ἡ ὁμιλία τους ἀκούγόταν στοὺς Ἕλληνας σὰν ψέλλισμα: 2,54-57, βλ. σ. 51-54 καὶ 83), στὴν παράδοση γιὰ τὴ δημιουργία τῆς κοιλάδας τῶν Τεμπῶν (Ποσειδῶνας=σεισμός: 7, 128-130, βλ. σ. 27-28 καὶ 83) καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις (βλ. σ. 83-85), ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸν συγγρ. ὡς ἐπινόηση μιᾶς δευτέρας παράδοσης ποὺ ἐνέχει ὀρθολογισμό. Στὶς περιπτώσεις ὅμως αὐτὲς δὲν πρόκειται γιὰ ἐπινόηση, ἀλλὰ γιὰ ἐφαρμογὴ κριτικοῦ ἐλέγχου. Αὐτὸ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον ὁ Ἡρόδοτος ἐρμηνεύει τὶς παραδόσεις, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ ὀρθολογιστικὴ ἐρμηνεία τῶν πραγμάτων (Rationalisierung), αὐτὸ τὸ τόσο ἑλληνικὸ γνώρισμα, ὅπως ταινίζει καὶ ὁ συγγρ. (σ. 83), εἶχε ἀρχίσει στὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος πρὶν ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο. Στὴν ἱστοριογραφία εἰδικότερα ἀπὸ τὸν Ἐκαταῖο.

Μολονότι δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε μὲ τρόπο κατηγορηματικὸ, σχετικὰ μὲ τὰ ξύλινα ἀγάλματα τῶν γυναικῶν μὲ τὰ κομμένα χέρια ποὺ εἶδε στὴ Σάη (2, 130-131)², ἂν τὸ

1. Ὁ Ἡρόδοτος, ποὺ ἀπὸ ὀρθολογισμό ἀσκεῖ κριτικὸ ἐλεγχὸ στὶς ἄλλες πηγές καὶ πληροφορίες, γιὰ τοὺς χρησμούς σημειώνει χαρακτηριστικὰ: *χρησμοῖσι δὲ οὐκ ἔχω ἀντιλέγειν ὡς οἷκ εἰσὶ ἀληθεῖς... ἀντιλογίας χρησμῶν πέρι οὔτε αὐτὸς λέγειν τολμέω οὔτε παρ' ἄλλων ἐνδέχομαι* (8,77).

2. Δὲν εἶναι χωρὶς σημασία ὅτι ὁ Ἡρόδοτος τὴν παράδοση αὐτὴ δὲν τὴν ἀποδίδει στοὺς ἱερεῖς, ἀλλὰ σὲ μερικοὺς ἀνώνυμους ἐπιχωρίους (*οἱ δὲ τινες λέγουσι*, 2, 131) ποὺ τοῦ εἶπαν ὅτι ἡ γυναίκα τοῦ Μυκερίνου εἶχε τιμωρῆσει μὲ κόψιμο τῶν χειρῶν τὶς ὑπέρτερες τῆς κόρης τῆς, γιὰτὶ εἶχαν συνεργήσει στὸ ἀνουσιούργημα τῆς αἰμομιξίας, καὶ ὅτι τὰ ἀγάλματα εἶχαν στηθῆ μὲ κομμένα τὰ χέρια, γιὰ νὰ θυμίζουσαν τὴν τιμωρία ἐκείνη. Ὁ Ἡρόδοτος ἀπορρίπτει τὴν ἐκδοχὴ αὐτὴ ὡς ἀνοησία (*ταῦτα δὲ λέγουσι φληροῦντες*) καὶ νομίζει ὅτι τὰ χέρια εἶχαν πέσει ἀπὸ τὸ χρονοῦ (*ὅτι ὑπὸ χρόνου τὰς χεῖρας ἀποβεβλήμασι, αἱ ἐν ποσὶ αὐτέων ἐφαίνοντο εἶοσαι ἔτι καὶ ἐς ἐμέ*, 2, 131). Οἱ σχολιαστὲς τοῦ Ἡρόδοτου W.W. How καὶ J. Wells (A Commentary on Herodotus, I, Oxford 1961, ἀνατύπωση τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1912, σ. 231) προσπαθοῦν νὰ δικαιολογήσουσαν τὴν ἀπόψη τοῦ ἱστορικοῦ μὲ τὴν παρατήρηση πὼς τὰ ἀγάλματα, ποὺ ἦταν ξύλινα, θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν χάσει τὰ χέρια τους ἀπὸ τὸ χρονοῦ· συμμεριζόμενα ὅμως τὶς ἀντιρρήσεις τοῦ συγγρ. (σ. 97), πὼς εἶναι ἀπίθανο νὰ εἶχαν πέσει ὅλα τὰ χέρια ἀπὸ εἰκοσι «κολοσσούς», ὅπως ὀνομάζει τὰ ἀγάλματα ὁ Ἡρόδοτος, καὶ μάλιστα «ἐν ποσὶ», θαρρεῖς καὶ τὰ εἶχαν βάλει ἐπίτηδες. Μιὰ ἐπισταμένη εἰδικὴ ἔρευνα δὲν ἀποκλείεται, νὰ δικαιώσῃ τὴν παράδοση καὶ ὅχι τὸν Ἡρόδοτο.

δίκαιο βρίσκεται με τὸ μέρος τῶν «ἐπιχωρίων» ἢ τοῦ Ἡροδότου, ἢ ἀποψη τοῦ συγγρ. (σ. 97) πὼς ἡ διήγηση εἶναι ἐπινόηση τοῦ Ἡροδότου, γιὰ νὰ δημιουργήσῃ ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο (Beweisstück), δὲν μᾶς φαίνεται πειστικὴ. Ἡ διήγηση αὐτὴ εἶναι σύμφωνη μετὰ τὴ γενικὴ ἀρχὴ τοῦ Ἡροδότου νὰ δίνῃ στὴν ἱστορία του κυρίως τὰ παράξενα καὶ ἀσυνήθιστα ποὺ εἶδε καὶ ἀκουσε, καὶ γι' αὐτὸ λέξεις ὅπως *θαύμα*, *θαυμάζω* καὶ ἄλλες ὅμοιες ἐπανέρχονται συχνὰ στὸ ἔργο του. «Ὅσο γιὰ τὴ διαβεβαίωση τοῦ συγγρ. (σ. 97, σημ. 3), ὅτι ποτὲ δὲν «ἔχει ἀκούσει» κάτι γιὰ τὸ κόψιμο τῶν χειρῶν ὡς ποινή, θυμίζουμε πὼς στὸ «ἄρθρο» 195 τοῦ κώδικα τοῦ Χαμμουραμί μετὰ κόψιμο τῶν χειρῶν τιμωροῦντα τὰ παιδιά ποὺ χτυποῦν τὸν πατέρα τους¹, ἐνῶ στὸ νεοελληνικὸ δημοτικὸ τραγοῦδι «Τοῦ Κουλοχέρη» κόβουν τὸ χέρι τοῦ ἥρωα γιὰτὶ φίλησε μιὰ νέα².

Στὴν προσπάθειά του νὰ ἐπαληθεύσῃ τὴ θεωρία του ὁ συγγρ. πέφτει ὄχι μόνον σὲ ἐρμηνευτικά, ἀλλὰ κάποτε καὶ σὲ μεταφραστικὰ λάθη, ποὺ προσπαθεῖ νὰ τὰ δικαιολογήσῃ μετὰ ἐπιχειρηματολογία παρατραβηγμένη. Τὸ καὶ π.χ. στὴ φράση *Αἰγύπτιοί τε καὶ οἱ ἱερεῖς ἔλεγον* (2,42) τὸ θεωρεῖ ἐπεξηγηματικὸ (explikativ, σ. 57). Βέβαια ἐπεξηγηματικὴ χρῆσις τοῦ συνδέσμου καὶ εἶναι διαπιστωμένη στὸν Ἡρόδοτο, στὴ συγκεκριμένη ὁμῶς περίπτωσι νομίζουμε πὼς ὁ καὶ χρησιμοποιοῖται μετὰ τὴ συνηθισμένη συμπλεκτικὴ του ἔννοια. Ὁ Ἡρόδοτος θέλει νὰ διαστείλῃ τίς πηγές του, ποὺ δὲν εἶναι μόνον οἱ ἱερεῖς ἀλλὰ καὶ οἱ ἄλλοι Αἰγύπτιοι καὶ οἱ ξένοι³. Ἀκόμα, δὲν εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μας, «παραλλαγὴς ὕφους» (stilistische Varianten, σ. 56) ἢ δὲν εἶναι χωρὶς σημασία, ὅπως θέλει ὁ συγγρ. (σ. 90), τὸ ὅτι ὁ Ἡρόδοτος χρησιμοποιοῖ στὴ δῆλωσι τῶν Ἑλληνικῶν του πηγῶν τά: *Ἕλληνες, τιμὴς Ἑλλήνων, οἱ πολλοὶ τῶν Ἑλλήνων, καὶ ἡ ἄλλη Ἑλλάς*, κτλ. (σ. 90). Μὲ τίς προσεκτικὲς αὐτὲς διακρίσεις ὁ Ἡρόδοτος θέλει νὰ δηλώσῃ τὸ βαθμὸ τῆς διάδοσης ἢ τῆς παραδοχῆς τῶν πληροφοριῶν ποὺ παραθέτει. Ἐμεῖς ἐξακολουθοῦμε νὰ πιστεύουμε πὼς ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦν ἐφαρμογὴ τῆς γενικῆς μεθοδολογικῆς ἀρχῆς τοῦ Ἡροδότου τοῦ «λέγειν τὰ λεγόμενα»⁴ ποὺ καὶ αὐτὴ τὴν ἀρχὴ ὁ συγγρ., χωρὶς νὰ παραδέχεται τὴν καθιερωμένη ἐρμηνεία, τὴ θεωρεῖ, μέσα σὲ λίγες γραμμὲς καὶ χωρὶς πειστικὴ ἐπιχειρηματολογία (σ. 79), «μέρος τοῦ πλάσματος» (Teil der Fiktion) τοῦ Ἡροδότου, ὅπως πιστεύει ὅτι πλάσμα εἶναι καὶ ὀλόκληρη ἡ διήγηση ὅπου ἀπαντᾷ ἡ φράση.

Τίς ἀπόψεις ποὺ διατυπώνει ὁ συγγρ. στὸ «Ausblick» πάνω σὲ κλίρια θέματα γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἡροδότου δὲν τίς σχολιάζουμε, ὕστερα ἀπὸ τὴν ὁμολογίαν τοῦ ἴδιου (σ. 168) πὼς εἶναι σύντομες ἐνδεχόμενες ἀπαντήσεις σὲ ζητήματα ποὺ πρέπει νὰ ἐρευνηθοῦν βαθύτερα καὶ πὼς περιέχουν ὑποκειμενικὲς ἀξιολογήσεις. Ὡστόσο θὰ ἦταν ἴσως προτιμότερο νὰ ἔλειπαν μερικὲς πολὺ τολμηρὲς ἐκδοχῆς, γιὰτὶ δὲν εἶναι ἐπιτρεπτὸ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά π.χ. ὁ συγγρ. νὰ ἰσχυρίζεται πὼς τὸ θέμα τῶν ταξιδιῶν χρειάζεται νέα ἔρευνα (σ. 168) καὶ

1. Βλ. ἔκδ. R. F. HARPER, The Code of Hammurabi, University of Chicago 1904.

2. Βλ. Ἀκροθμία Ἀθηνῶν, Ἑλληνικὰ Δημοτικὰ Τραγοῦδια (Ἐκλογαί), τόμ. Α', Ἀθήναι 1962, σ. 454 (Παραλογὲς ἀριθμ. ΚΙ'). Πρβ. καὶ τὴ σημ. 9 τῆς ἴδιας σελίδας, ὅπου γίνεται λόγος γενικότερα γιὰ τὴ συνήθεια στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ νὰ κόβουν μέλη τοῦ σώματος γιὰ τιμωρία (μετὰ βιβλιογραφικὲς ἐνδείξεις).

3. Βλ. παραπ. σ. 448, σημ. 1, ὅπου διαστέλλονται οἱ ἱερεῖς ἀπὸ τὸ ἀνώνυμο πλῆθος, καθὼς καὶ τὴν ἐπόμενη σημείωσι.

4. Ἡρόδοτος 7, 152. Βλ. καὶ 2, 99 (κατὰ [τὰ] ἥκονον), 2, 123 (τὰ λεγόμενα ὑφ' ἐκάστων ἀκοῆ γράφω), 2, 130 (οὐκ ἔχω εἰπεῖν, πλὴν ἢ τὰ λεγόμενα), 2, 147 (ταῦτα μὲν νῦν αὐτοὶ Αἰγύπτιοι λέγουσι, ὅσα δὲ οἱ τε ἄλλοι ἄνθρωποι καὶ Αἰγύπτιοι λέγουσι ὁμολογοῦντες), κτλ.

ἀπό τὴν ἄλλη νὰ καταλήγη στὴν παραδοχὴ πὼς ὁ Ἡρόδοτος μᾶλλον δὲν ἀπομακρύνθηκε ποτὲ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα (σ. 170, πρβ. καὶ σ. 182) ἢ νὰ κἀνὴ τὴν ἀναπόδεικτὴ ἀντιστροφή πὼς τὰ παράλληλα μοτίβα στὶς φιλολογίες τῆς Ἀνατολῆς καὶ Δύσης μαρτυροῦν ὄχι ἐπίδραση τοῦ λαϊκοῦ διηγηματικοῦ ὕλικου στὸν Ἡρόδοτο, ἀλλὰ ἀντίθετα τὴν ἐπίδραση τοῦ ἱστορικοῦ στὸν μεταγενέστερο κόσμο.

Ξαναγυρνώντας σὲ μιὰ γενικὴ θεώρηση καὶ ἀξιολόγηση τῆς ἐργασίας τοῦ συγγρ. θὰ εἶχαμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ παραδοχὴ τῆς κεντρικῆς του θεωρίας γιὰ τὶς πηγές τοῦ Ἡροδότου καὶ πολλῶν ἀπὸ τὶς γενικὲς του θέσεις στὸ «Ausblick» θὰ μᾶς ὑποχρέωνε νὰ ἀναθεωρήσουμε πολλὲς ἀπὸ τὶς γνώσεις μας γιὰ τὸν ἀρχαῖο ἀνατολικὸ καὶ ἑλληνικὸ κόσμο καὶ νὰ διαγράψουμε μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴν ἡροδότεια βιβλιογραφία πολλῶν αἰώνων. Καὶ ἴσως αὐτό, ὅσο ὀδύνηρό καὶ ἂν φαίνεται, νὰ ἦταν ἐπιβεβλημένο, καὶ ἡ ἐπιστῆμη νὰ ὄφειλε νὰ κἀνὴ αὐτὴ τὴν ἀλλοτρίωση ἢ τὴν ἀναθεώρηση γιὰ χάρη τῆς ἀλήθειας, ἂν ἡ θεωρία τοῦ συγγρ. ἦταν πειστικὰ ἀποδεδειγμένη. Ὅπως εἶπαμε ἕμως, αὐτὴ βασίζεται σὲ γενίκευση μεμονωμένων περιπτώσεων πού καὶ αὐτῶν ἀκόμη ἡ ἀλήθεια, γιὰ μᾶς τουλάχιστο, εἶναι ἀμφισβητήσιμη. Κρίμα πού ἡ προσπάθεια ἑνὸς φιλόλογου μὲ σπάνια ὀξύνια, μὲ ἐξαιρετικὴ γνώση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς γραμματείας καὶ μὲ καταπληκτικὴ ἐνημέρωση στὴ σύγχρονη βιβλιογραφία¹ δὲν μπόρεσε νὰ καταλήξῃ σὲ θετικὰ συμπεράσματα γιὰ τὸ βασικὸ πρόβλημα τοῦ ἡροδότειου ἔργου, μὲ τὸ ὅποιο ἀσχολήθηκε. Ἡ θετικὴ προσφορὰ τοῦ συγγρ. περιορίζεται σὲ λίγες σωστὲς λεπτομερειακὲς παρατηρήσεις καὶ σὲ μερικὲς προσωπικὲς σκέψεις πού ὀδηγοῦν σὲ νέους προβληματισμούς.

B. ΑΤΣΑΛΟΣ

Συνοψὸν Α. Κοσμά, *Κεφάλαια ἀπὸ τὴν χρῆση τοῦ ἐπιθέτου στὸν Πίνδαρο*, Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορικῆ, Θεσσαλονίκη 1970. 8ο, σσ. κ', 175.

Ἡ μελέτη αὐτὴ, μέρος εὐρυτέρας προσπάθειας (βλ. πρόλογον σ. θ' - ι') ἐξετάζει τὰ ἐπιθέτα τοῦ Πινδάρου ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν παράδοσιν (ἀπὸ τοῦ Ὀμήρου μέχρι καὶ τοῦ Αἰσχύλου). Μετὰ τὸν πρόλογον, τὴν βιβλιογραφίαν (σ. ια' - ιβ'), εἰδολογικὰ κατατεταγμένην, καὶ τὸν πίνακα βραχυγραφῶν μὲ τὰς ἐπεξηγήσεις περὶ τοῦ τρόπου παραθέσεως τῶν χωρίων, ἀκολουθεῖ ἡ εἰσαγωγὴ (σ. 1 - 4). Ἐδῶ ἀναλύεται τὸ πρόβλημα τοῦ ὕφους τοῦ Πινδάρου, ἡ θέσις τοῦ ἐπιθέτου εἰς τὴν γλῶσσαν, εἰδικῶς τὴν ποιητικὴν, καὶ ἡ χρῆσις του εἰς τὸν Π. Προσδιορίζεται ἀκριβέστερα ὁ σκοπὸς τῆς ἐρεῦνης: εἶναι ἡ διακρίβωσις τῶν νέων ἐπιθέτων πού χρησιμοποιεῖ ὁ Π. καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον συντελοῦν εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ προσωπικοῦ του ὕφους. Σημειώνονται δὲ

1. Τὶς ἴδιες ἀρετὲς βρίσκει κανεὶς καὶ στὴ λαμπρὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ συγγρ. *Die Wiederholungsfiguren und ihr Gebrauch bei den Griechen vor Gorgias*, Berlin, Walter de Gruyter, 1969.

ή σχετική πρωτοτυπία και ανεξαρτησία του Π. από την παράδοσιν. Τὸ Α' κεφ. (σ. 5-116) ἀναφέρεται εἰς τοὺς «συνδυασμούς» ἐπιθέτων - ἀφρημένων οὐσιαστικῶν καὶ χωρίζεται εἰς δύο μέρη: τὸ πρῶτον περιλαμβάνει τοὺς «πρωτότυπους καὶ τολμηροὺς συνδυασμούς», τὸ δεύτερον «τοὺς συνηθισμένους». Τὰ ἀντίστοιχα ἐπίθετα παρατίθενται λεξικογραφικῶς· κάθε λήμμα περιέχει τοὺς σχετικούς «συνδυασμούς» εἰς τοὺς συγγραφεῖς μέχρι καὶ τοῦ Αἰσχύλου, ὅπως ἤδη ἐλέχθη. Ἐπ' εὐκαιρία ὁμοῦς μνημονεύονται καὶ μεταγενέστεροι συγγραφεῖς. Εἰς τὸ Β' κεφάλαιον (σ. 117-135) ἡ συγγρ. ἀσχολεῖται μὲ τὰ σπάνια ἐπίθετα τοῦ Πινδάρου (ἄπαξ, δις εἰρημένα). Τὸ σημασιολογικὸν περιεχόμενον τῶν πινδαρικῶν ἐπιθέτων εἶναι τὸ ὑποκείμενον ἐρεύνης τοῦ Γ' κεφ. (σ. 136-146). Εἰς τὸ τελευταῖον Δ' κεφάλαιον (σ. 147-175) ἐξετάζονται δύο ποιητικοὶ ἐκφραστικοὶ τρόποι μὲ τὸ ἐπίθετον: ἡ προσωποποιήσις καὶ ἡ περίφρασις. Οἱ πίνακες οἱ ὅποιοι κλείουν συνήθως κάθε ἐπιστημονικὸν βιβλίον δὲν ὑπάρχουν, πιθανῶς διότι δὲν ἔχει ὀλοκληρωθῆ ἡ προσπάθεια.

Ἡ μελέτη τῆς γλώσσης ἐνὸς λογοτεχνικοῦ ἔργου ἔχει πάντοτε μεγάλην σημασίαν διὰ τὴν γενικωτέραν θεώρησιν αὐτοῦ. Διότι γλῶσσα εἶναι μία ιδιότης μορφοποιημένη ὕλη, ἡ ὁποία ὡς αἰσθητικὴ ποιότης μετέχει εἰς τὴν συνολικὴν καταξίωσιν τοῦ ἔργου· ταυτοχρόνως ἀποτελεῖ τὸν φορέα τῶν ἄλλων στοιχείων τοῦ λογοτεχνήματος, «τῶν ἰδεῶν» ἢ «τοῦ κόσμου». Ὅ,τι ἐσώθη ἀπὸ τὸν Πίνδαρον παρουσιάζει γλωσσικῶς διὰ δύο εἰσέτι λόγους ἐνδιαφέρον. Δὲν εἶναι σύγχρονον, ὁπότε θὰ ἦτο ἀμεσώτερον ἀντιληπτὴ ἢ ποιητικότης τοῦ ἀφ' ἑτέρου ἀναφέρεται εἰς περίπλοκον κατάστασιν τὴν ὁποίαν καὶ ὕμνει¹. Ἐπειδὴ τὸ ἐπίθετον χαρακτηρίζει καταστάσεις, εἰς τὴν χρῆσιν του ἀπὸ τὸν Πίνδαρον φαίνεται καθαρὰ ἡ ἰκανότης τῆς ποιητικῆς του δημιουργίας. Οὕτω δικαιολογεῖται, ὅπως νομίζομεν, ἡ προτίμησις τῆς συγγρ. νὰ ἐρευνηθῆ μόνον τὴν χρῆσιν τοῦ ἐπιθέτου εἰς τὸν Θηβαῖον καλλιτέχνην.

Ἡ ἐπιστημονικὴ μελέτη τοῦ πινδαρικοῦ ἔργου ἀρχίζει, βεβαίως, ἀπὸ τὸ ὑπόμνημα τῶν Boeckh - Dissen (1821)². Θὰ ἀνεμένετο λοιπὸν εἰς τὴν εἰσαγωγὴν ἢ μετ' αὐτὴν μία διὰ βραχέων ἐπισκόπησις ὅσων ἔχουν λεχθῆ ἀπὸ τοῦ ἀνωτέρου ἔτους περὶ τοῦ ἐπιθέτου εἰς τὴν γλῶσσαν τοῦ Π.³ Οὕτω θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ σχηματίσῃ ὁ ἀναγνώστης σαφῆ εἰκόνα τῆς προσφορᾶς τῆς συγγρ. Τὴν βιβλιογραφίαν, ὡς γνωστὸν, παρέχουν τὰ: Bibliographie zur antiken Bildersprache, unter Leitung von V. Pöschl bearbeitet v. H. Gartner und W. Heyske, Heidelberg 1964, σ. 296 καὶ Ensayo de bibliografía pindarica por Maria Rico, Μαδρίτη 1969, σ. 263 κ.έ. (κεφ. XIV La lengua, 273 κ.έ. κεφ. XV El vocabulario⁴. Τὴν μείαν τῶν ἔργων αὐτῶν δὲν εὐρίσκομεν εἰς τὸ οἰκεῖον μέρος (σ. 1β') τῆς ἐργασίας τῆς συγγρ.

1. C. M. Bowra, Landmarks in Greek Literature, Λονδίνον 1966, σ. 108.

2. Pindari opera quae supersunt, Λιψία 1811-1821 (ἀνατ. Olms-Hildesheim 1963). Τὸ ὑπόμνημα τ. 2, μέρος 2ον.

3. Τὴν ἀπροθυμίαν τῶν μελετῶν τοῦ Π. νὰ λαμβάνουν ὑπ' ὄψιν ὁ εἰς τὰς ἀπόψεις τοῦ ἄλλου χαρακτηρίζει ὁ D. C. Young, Pindaros und Bakchylides, Wege der Forschung, τόμ. 134 (1970) 91 ὡς «the greatest misfortune in Pindaric scholarship», καὶ κατωτέρω «the greatest obstacle to an increased understanding of the poems».

4. Ὅπου ὁμοῦς ἀναφέρεται ἡ μελέτη τοῦ D. Gerber, A bibliography of Pindar (1513-1966), Princeton 1969.

Εἰς σκέψιν ὀδηγεῖ περαιτέρω ὁ σκοπὸς τὸν ὁποῖον τάσσει ἡ συγγρ. εἰς τὴν ἔρευνάν τῆς: ἂν δηλαδὴ δύναται νὰ διαπιστωθῇ ἡ πρωτοτυπία τοῦ Πινδάρου εἰς τὴν χρῆσιν τοῦ ἐπιθέτου μὲ τὴν συγκριτικὴν ἐξέτασιν τῆς παραδόσεως. Εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ πρὸ τοῦ Πινδάρου ποιηταί, ἰδίως οἱ χορικολυρικοί, ἔχουν διασωθῆ εἰς ὀλίγα ἀποσπάσματα. Τὸ λεξιλόγιόν των εἰς τὸ ὁποῖον ἀνήκουν καὶ τὰ ἐπίθετα, ἀριθμητικῶς εἶναι μικρόν. Σύγκρισις λοιπὸν ἐπιθέτων Πινδάρου - παραδόσεως βᾶσει ἡχητικῆς ὁμοιότητος¹—ἂν ὁ ἴδιος τύπος ἐπιθέτου ποῦ ἀπαντᾷ εἰς τὸν Π. ὑπάρχη καὶ εἰς τὴν παράδοσιν ἢ ὄχι—εἶναι ἐξ ἀντικειμένου ἐλλιπής.

Τὸν αὐτὸν χαρακτῆρα ἔχει νομίζομεν ἡ σύγκρισις ἂν, ὑπὸ τοὺς αὐτοὺς ὄρους, ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὸ οὐσιαστικὸν τὸ ὁποῖον προσδιορίζει τὸ ἐπίθετον. Ἡ πρωτοτυπία τοῦ Π. εἰς τὴν χρῆσιν τοῦ ἐπιθέτου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διαπιστωθῇ μὲ ἀπλῆν λεξιλογικὴν παραβολήν². Ἄν ὑποτεθῇ ὅτι ὁ ἴδιος τύπος ἐπιθέτου ἀπαντᾷ εἰς τὸν Π. καὶ εἰς ἄλλον προγενέστερον συγγραφέα, πάλιν ἡ παράθεσις τῶν σχετικῶν συνδυασμῶν ἐπ.-οὐσ. ὑπὸ λῆμμα τὸ ἐν λόγῳ ἐπίθετον εἰς τὴν ὀνομαστικὴν δὲν εἶναι ἱκανὴ νὰ δείξῃ τὴν ὑπαρξίν ἢ μὴ πρωτοτυπίας. Ἐνα παράδειγμα: τὸ ἐπίθετον καθαρὸς ἐν συνδυασμῶι πρὸς τὸ οὐσιαστικὸν κέλευθος εἰς τὸν θοῦ Ὀλυμπ. (στ. 23 Snell): κελύθω τ' ἐν καθαρῶι/βᾶσομεν ὄκχον παρουσιάζει ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὸν στ. τοῦ Παρμενίδου ἐς ὁδὸν βῆσαν πολύφημον ('Απ. Β 1.2)³. Εἰς τὸν τρόπον ἐκμεταλλεύσεως τοῦ μοτίβου ὁ Πίνδαρος, δύναται νὰ λεχθῇ, πρωτοτυπεῖ⁴. Ἡ συγγρ. ἀναφέρει τὰ ἐν λόγῳ ἐπίθετα (καθαρός σ. 45, πολύφημος σ. 109), εἰς διαφορετικὴν ὁμοίωσιν, διότι ἡ παράθεσις γίνεται, ὡς ἐλέχθη, λεξικογραφικῶς. Οὕτως ἡ πρωτοτυπία, ἡ ὁποία ἔγκειται καὶ εἰς τὴν χρησιμοποίησιν διαφορετικῶν ἐπιθέτων, δὲν φαίνεται.

Βεβαίως εἶναι γεγονὸς ὅτι ὀρισμέναι λέξεις (ἐπίθετα) χρησιμοποιοῦνται ἐπὶ αἰῶνας ὀλοκλήρους εἰς τὴν λογοτεχνίαν. Πρόκειται διὰ χαρακτηριστικὰς λέξεις (Kennwort)⁵, αἱ ὁποῖαι ἐκφράζουν τὸ πνεῦμα μιᾶς ἐποχῆς. Ὑπὸ τὴν ἀποψιν αὐτὴν οἱ λεξικογραφικοὶ πίνακες τῶν ἐπιθέτων τοῦ Πινδάρου εἶ-

1. Ἡ προφορὰ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς δὲν εἶναι γνωστὴ. Ἐπομένως ἡ ἡχητικὴ ὁμοιότης, σημερινὴ ἄλλωστε, καταντᾷ ὀπτική. Τὸ πινδαρικὸν κείμενον ὡς ἔργον τέχνης δὲν μᾶς ἔχει παραδοθῆ εἰς τὴν ἐνόητά του. Τὰ χφφ τοῦ Π. δὲν φέρουν μουσικὰ σημεῖα. Εἰς μίαν, μόνην μέχρι σήμερον, ἀντίθετον περίπτωσιν ἡ γνησιότης τῆς παραδοθείσης μελωδίας (διὰ τὸν Πυθ. 1ον) παραμένει προβληματικὴ. Βλ. τελευταίως: P. FRIEDLAENDER, *Hermes* 87 (1959) 385.

2. Προβληματικὸν παραμένει ἂν δυνάμεθα νὰ ὀμιλῶμεν σήμερον περὶ τῆς πρωτοτυπίας ἐνὸς μεγάλου ποιητοῦ. Τὸ ὕφος του δὲν ἀποτελεῖ παρέκκλισιν ἀπὸ ἕνα καθωρισμένον πρότυπον, ἀλλὰ ἐκδίπλωσιν ὄλων τῶν δυνατοτήτων ποῦ παρέχει ἡ γλῶσσα εἰς μίαν συγκεκριμένην ἱστορικὴν στιγμήν. Πρβ. E. COSERIU, *Thesen zum Thema «Sprache und Dichtung»*, *Beiträge zur Textlinguistik*, Μόναχον 1971, σ. 184-186.

3. C. M. BOWRA, *Problems in greek poetry*, Ὁξφόρδη 1953, σ. 45 κ.έ. H. FRÄNKEL, *Wege und Formen frühgriechischen Denkens*, Μόναχον 1960², σ. 158 κ.έ.

4. C. M. BOWRA, *Pindar*, Ὁξφόρδη 1964, σ. 39 (μὴ ἀναφερόμενον εἰς τὴν βιβλιογραφίαν).

5. Πρβ. π.χ. τὴν μελέτην τοῦ Π. FRÄNKEL (ἔ.ἀ. σ. 23 κ.έ.), Ἐφήμερος als Kennwort für die menschliche Natur.

ναι χρήσιμοι και δύνανται νὰ αποτελέσουν ἀφετηρίαν περαιτέρω ἐρεύνης. Προσέτι ὁ ὕρος (ἀφρηρημένα), τὸν ὁποῖον χρησιμοποιεῖ ἡ συγγρ. διὰ νὰ χαρακτηρίσῃ ἓνα μέρος ἀπὸ τὰ οὐσιαστικά τοῦ Πινδάρου εἰς συνδυασμούς με ἐπίθετα, γίνεται δεκτὸς με ἐπιφυλάξεις¹. Ἡ ἐνεργοποίησις τῆς γλώσσης ἐναντι τῶν ἐπὶ μέρους ὑπάρξεων τῆς πραγματικότητος ἐγένετο, ὅτε ἔγραψεν ὁ Πίνδαρος, χωρὶς νὰ μεσολαβῇ κανενὸς εἴδους ἀφαίρεσις. Λέξεις ὅπως *ἀγών*, *ἄεθλον*, *ἄλγος* κτλ. ἀποτελοῦν διὰ τὸν Πίνδαρον ἄμεσα καὶ ζωντανὰ βιώματα².

Σημειώνονται ἀκόμη ὠρισμένα: δὲν ἀναφέρονται εἰς τοὺς συνδυασμούς τοῦ ἐπιθέτου *ἄφθιτος* (σ. 28) οἱ ἐξῆς με ἀφρηρημένα οὐσ.: *σέβας ἄφθιτον*, Ἰλίου πέρις ἀπ. I Allen, Hom. Op. V, OCT=Διον. Ἀλ. Ἀρχ. Ρωμ. I, 68, 4, *γέρας ἄφθιτον*, Ἡσιόδου ἀπ. 172, 2 Merkelbach-West. Πρβ. κ. διόρθωσιν εἰς ἀπ. 309 LP τοῦ Ἀλκαίου † *ἄφτυον*... *γέρας*: *ἄφθιτον γέρας*, M. TREU, Alkaios, Tusculum 1963², σ. 152 κ.έ. Εἰς Α 669 *γναμπτός* δὲν σημαίνει «εὐκαμπτος», ὅπως ἀναφέρει ἡ συγγρ. (σ. 32), Πρβ. B. SNELL, Gesammelte Schriften, Göttingen 1966, σ. 63. Εἰς τὸ *λῆμμα βιόδωρος* (σ. 29) προσθέτομεν ἐπ' εὐκαιρίᾳ (ἡ συγγρ. ἀναφέρει «Σουΐδαν»): Ἡσυχ. ἐν λ. *ζειδωρος* (Latté II 259) *βιόδωρος*, ἡ(τὰ) πρὸς τὸ *ζῆν δωρουμένη*... *γῆ. ἄρουρα*.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ δεῦτερον κεφάλαιον τὸ ἀφιερωμένον εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν σπανίων ἐπιθέτων τοῦ Πινδάρου. Ἡ συγγρ. παρακολουθεῖ τὴν χρῆσιν των εἰς τὴν πρὸ καὶ μετὰ τὸν Πίνδαρον παράδοσιν. Τοῦτο ἔλειπε ἀπὸ τὴν πινδαρικήν βιβλιογραφίαν.

Ἐπὶ μέρους παρατηρήσεις: τὸ *ἐμπεδόμοχος* (σ. 121 πρβ. κ.σ. 35) ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸν Νόννον (PG 43 785 A): *Ἦν δέ τις ἐμπεδόμοχος ἀνὴρ*. Τὸ *ἔξορκος* (σ. 121) μετὰ τὸ *ἐνδομάχας*, τὸ *εὐαγκῆς* (σ. 121) πρέπει νὰ τεθῆ μετὰ τὸ *εὐρίπλευρος*. Τὸ *ὕψιφρον* (σ. 128) καὶ εἰς Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνόν (PG 37, 1550 A: *Κ' εἰ τιν' ἐμῆς πολυῆς ὑψίφρονα μῦθον ἐδέξω*). Πρὸς τὸ *ἀγλαοτρίαινα* (σ. 118), ἐπίθετον τοῦ Ποσειδῶνος, πρβ. καὶ τύπους τοῦ ἐπ. *χρυσοτρίαινα* Ἀριστοφ. Ἰππ. 559, Page PMG 939. 2, IG i² 706. Τὸ *Δαμαῖος* (σ. 120) κατὰ πληθ. καὶ εἰς Στέφ. Βυζ.: *Δαμαῖοι*, ἔθνος παρὰ τοῖς Ἰχθυοφάγοις, ὡς Ἀπολλόδωρος. Τὸ *ἀπειρομάχας* (σ. 133) μετὰ τὸ *ἀκαμαντόπους*.

Τὰ τρίτον καὶ τέταρτον κεφάλαια ἀναφέρονται, ὡς ἐλέχθη, εἰς τὴν σημασιολογίαν καὶ τὴν ὑρολογίαν τοῦ πινδαρικοῦ ἐπιθέτου. Ἐπωφελῆς, νομίζομεν, ἡ προσπάθεια τῆς συγγρ. νὰ διακρίνῃ ἀντιστοίχως ἐπὶ μέρους κατηγορίας οὕτω τίθενται αἱ βάσεις διὰ περαιτέρω ἐρμηγείαν τῆς βιοθεωρίας τοῦ Πινδάρου.

Παρὰ τὰς ἀνωτέρω λεπτομερειακὰς παρατηρήσεις ἡ ἐργασία χαρακτηρίζεται ἀπὸ μεθοδικότητα καὶ εὐσυνειδησίαν· ἔτσι παρέχεται εἰς τὸν μελετητὴν τοῦ Πινδάρου ἐν εὐχρηστον βοήθημα.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΕΣΙΣΟΓΛΟΥ

1. Ὁ ἀντίστοιχος λατινικὸς ὕρος abstracta εἶναι μεταγενέστερος: KNOBLOCH ἐν λ. Abstraktum (σ. 27). Γενικῶς: E. MIKKOLA, Die Abstraktion, Begriff und Struktur, Helsinki 1964, σ. 130 κ.έ. Ὁ Mikkola δὲν ἀναφέρει τὸν ὕρον incorporabilia τῶν λατίνων γραμματικῶν, Consent. Gramm. V 338, 14. Pomp. Gramm. V 143, 13 κ.έ.

2. H. FRÄNKEL, Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums *Μόναχον* 1962², 550.1.

G. M. Sifakis, *Parabasis and Animal Choruses*, A Contribution to the History of Attic Comedy, University of London, The Athlone Press, 1971. 8ο, σσ. 150.

Ἄς τὸ ποῦμε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πὼς τέτοια ἔργα τιμοῦν καὶ τὸ συγγραφέα τους καὶ τὴν ἑλληνικὴ φιλολογικὴ ἐπιστῆμη. Μπορεῖ ὡς ἓνα σημεῖο νὰ λυπόμαστε, ὅταν γραμμένα σὲ ξένη γλῶσσα μένουν ἀπρόσιτα σὲ πολλοὺς Ἑλληνες φιλόλογους· τὸ ἴδιο ἔμωσ τὸ γεγονός αὐτὸ τὰ κάνει προσιτὰ στὴν διεθνῆ ἐπιστημονικὸ κόσμον ποῦ—ἄς μὴν τὸ κρύβουμε—σπάνια συναντᾶ ἑλληνικὰ ὀνόματα τόσο στὶς δόκιμες σειρὰς φιλολογικῶν μονογραφιῶν, ὅσο καὶ στὰ μεγάλα ξενόγλωσσα περιοδικὰ τῆς ἐπιστήμης μας.

Στὴν Εἰσαγωγή ὁ συγγρ., ἀφοῦ μιλήσῃ λίγο γιὰ τὴ σύγχυση ποῦ ἐπικρατεῖ στὴν ἔρευνα τῶν θεμάτων ἀρχαίου ἑλληνικοῦ θεάτρου, ἐκθέτει τὴ μέθοδό του καὶ σὲ γενικὲς γραμμὲς τὴν πορεία τῆς ἐργασίας του. Κατὰ τὴ γνώμη του, σὲ ὅ,τι τουλάχιστον ἀφορᾶ τὴν προέλευση καὶ τὴν ἐξέλιξη τῶν θεατρικῶν μορφῶν, ἡ ἔρευνα βρίσκεται ἀκόμα στὴν ἀναλυτικὴ φάση· σκοπὸς τῆς πρέπει νὰ εἶναι ἡ διερεύνηση ἐπὶ μέρους θεμάτων καὶ ἡ προσεκτικὴ ἐκμετάλλευση τοῦ δυστυχῶς ἐλάχιστου ὕλικου ποῦ διαθέτουμε, μὲ τὴν ἐλπίδα ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα νὰ τὸ πολλαπλασιάσῃ, ὥστε μιὰ μέρα ἡ γενικὴ εἰκόνα ποῦ ἔχουμε γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ νὰ συμπληρωθῇ. Ἡ τυπικὰ ἀγγλοσαξωνικὴ αὐτὴ μέθοδος, ὅπως ἄλλωστε καὶ κάθε μέθοδος, δὲν παρουσιάζει μόνον πλεονεκτήματα: δίπλα στὴ σωφροσύνη καὶ τὸν πραγματισμὸ τῆς κρύβεται ὁ κίνδυνος θέματα πνευματικὰ νὰ παρουσιαστοῦν τελικὰ ἀπλούστερα ἀπὸ ὅ,τι εἶναι στὴν πραγματικότητά, νὰ ἀγνοηθοῦν οἱ πολλαπλὲς τους σχέσεις καὶ ἀλληλοεξαρτήσεις, καὶ ὁ ἐρευνητῆς, ἰκανοποιημένος ἀπὸ ὀρισμένα χειροπιαστὰ ἀποτελέσματα, νὰ στερηθῇ τὴν καθολικὴ θεώρηση τῶν θεμάτων ποῦ ἐρευνᾷ. Εὐτυχῶς ἡ ἡπειρωτικὴ-εὐρωπαϊκὴ ἰδιοσυγκρασία τοῦ συγγρ. τὸν βοήθησε νὰ ἀπομακρύνῃ κάθε μεθοδολογικὴ παρωπίδα. Μᾶς ἔδωσε ἔτσι καὶ κεφάλαια ὀλίγηλα (τὸ πέμπτο π.χ.) καὶ μεμονωμένους παρατηρήσεις τολμηρὰς στὴ γενικότητά τους. Ὅσο κι ἂν κάθε φορὰ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ ὕλικό, ἡ ἔρευνά του δὲν περιορίζεται σὲ αὐτό, ἀλλὰ συχνὰ τὸ ὑπερβαίνει.

Τὸ πρῶτο κεφάλαιο (Θεατρικὴ ψευδαίσθηση καὶ Ἀρχαία κωμῶδια, σ. 7-14) ἀναλύσκει τὸ νὰ καταπολεμηθῇ τὸ ἀναχρονιστικὸ λάθος ὅσων πιστεύουν ὅτι τὸ ἀρχαῖο δράμα ἐπιδιώκει τὴ δημιουργία μιᾶς θεατρικῆς ψευδαίσθησης (illusion) καὶ δὲν παραλείπουν, ὅταν γίνεται λόγος γιὰ τὴν Παράβασιν, νὰ ὑπογραμμίσουν ὅτι σὲ αὐτὴν ἡ θεατρικὴ ψευδαίσθηση συστηματικὰ διακόπτεται. Κατὰ τὸν συγγρ., τὸ ἀρχαῖο δράμα, τραγωδία καὶ κωμῶδια, δὲν ἔχει πραγματικὴ διάσταση· εἶναι δράμα συμβατικὸ, ὅπου, τουλάχιστον στὴν κωμῶδια, οἱ ἦθοποιοὶ συχνὰ ἀπευθύνονται στοὺς θεατῆς εἴτε μὲ τὴ θεατρικὴ τους προσωπικότητα, εἴτε τελείως ἄμεσα ὡς Ἀθηναῖοι σὲ Ἀθηναίους. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῇ ἡ Παράβασιν δὲν παρουσιάζει τίποτα τὸ ἰδιαιτέρο.

Καὶ ὁ συγγρ. τὸ ξέρει πὼς ὡς ἓνα σημεῖο παραβιάζει πόρτες ἀνοιχτές. Μεμονωμένα ἐρμηνευτικὰ λάθη, ὅταν ὁ ἐρμηνευτῆς χρησιμοποιεῖ ἐπιχειρήματα ὀρθολογιστικά, ὅπως μόνον στὴν ἐρμηνεία ρεαλιστικοῦ θεάτρου θὰ εἶχαν ἴσως τὴ θέση τους, γίνονται πολλὰ· εἶναι ζήτημα ἔμωσ ἂν θὰ βρισκόταν κανεὶς νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ κωμῶδια ἦταν θεᾶτρο ρεαλιστικὸ. Ἀντιδικία δημιουργεῖται μόνον ὅταν θυμηθοῦμε πὼς καὶ ἡ θεατρικὴ σύμβαση

(για συμβατικό θέατρο μιλά και ο συγγρ. συχνά) απαγορεύει τις άμεσες έπαφές τών ήθοποιών με το κοινό και απαιτεί οι από σκηνής να διατηροῦν αλώβητη τή θεατρική τους προσωπικότητα. 'Ο κανόνας τηρεῖται κατ' αρχήν στην τραγωδία, παραβαίνεται όμως συχνά στην κωμωδία. Μήπως ή άνωμαλία αυτή ξεκινά από τήν κωμική Παράβαση, όπου π ά ν τ α άναστέλλεται ή θεατρική σύμβαση; ή μήπως έχει δικιο ο συγγρ. να υποστηρίξη πώς ή ελεύθερη έπαφή ήθοποιών και κοινού άνήκει εξ αρχής στην ούσία τής 'Αρχαίας κωμωδίας; Οι δύο άπόψεις συμβιβάζονται, αν υποθέσουμε πώς ή Παράβαση ήταν και ή πραγματική αρχή τής κωμωδίας—κάτι πολύ πιθανό.

Πολεμικό ως ένα σημείο πρέπει να θεωρηθῆ και το δεύτερο κεφάλαιο: Θεωρίες για τήν προέλευση τής Παράβασης σε σχέση με τις πρώτες αρχές τής κωμωδίας, σ. 15-22. 'Ο συγγρ. επιχειρεῖ να οδηγῆση ad absurdum τις ως τώρα θεωρίες για τήν πιθανή προέλευση τής Παράβασης. 'Η θεώρησή του είναι άπόλυτα ένημερωμένη και οι άντιρρήσεις του ούσιαστικές, χωρίς βέβαια να μπορῆ κανείς να πῆ πώς μέσα σε έπτὰ ή οκτώ σελίδες είναι δυνατό να εκτεθοῦν, να κριθοῦν και να κλονιστοῦν βαθύτατα μελετημένες και θεμελιωμένες θεωρίες έπιστημόνων του άναστήματος του Radermacher, του Körte, ή του παλαιότερου Zielinski, κ.ά.

'Η «θέσις» του βιβλίου αρχίζει με το τρίτο κεφάλαιο: 'Ο λειτουργικός ρόλος (function) του κωμικοῦ Χοροῦ, σ. 23-29. Λίγο πάλι συντομώτερα από ἔ,τι θά απαιτοῦσε το θέμα ο συγγρ. μελετᾷ πώς χρησιμοποιεῖται ο Χορός στην κωμωδία— πώς στο πρώτο μέρος ως τήν Παράβαση συμμετέχει στη δράση, και πώς ή συμμετοχή του αυτή δέν συνεχίζεται στις ίαμβικές σκηνές του δεύτερου μέρους. Κάπως σχηματικά, αλλά όχι άστοχα ο ρόλος του Χοροῦ έρμηνεύεται ως εξής: «...όπως ή ξεκαθαρισμένη ειδική δραματική ταυτότητα του Χοροῦ στο πρώτο μέρος του έργου είναι άπαραίτητη προκειμένου να δικαιολογηθῆ ή άπερίφραστη, ακόμη και έμπαθής στάση του άπέναντι στους αντιπάλους [του άγώνα], ἔτσι και το άδυνάτισμα του δραματικοῦ χαρακτήρα του Χοροῦ, ώστε να ταυτιστῆ με τόν μέσο 'Αθηναῖο πολίτη-θεατή, δικαιώνει τήν παρουσία του στο τελευταῖο μέρος του έργου. Στο μέρος αυτό ο Χορός άποτελεῖ ἰδανικό μέσο τόσο για να μεταδώση στο άκροατήριο το μήνυμα του ποιητῆ, όσο και για να έκφράση τήν "ιδανική" αντίδραση του άκροατηρίου στο μήνυμα» (σ. 29). Σε ένα παράρτημα στο ἴδιο κεφάλαιο ο συγγρ. άντιμετωπίζει το γνωστό πρόβλημα τής ταυτότητας του Χοροῦ στην «Εἰρήνη». 'Η ἔποψη του τή φορά αυτή δέν μάς πείθει. 'Η άνωμαλία δέν περιορίζεται στο ότι «ή διακύμανση του χαρακτήρα του Χοροῦ αρχίζει πολύ πριν από τήν Παράβαση, τήν ώρα που με τή μεγαλύτερη ένταση συμμετέχει (ο Χορός) στη δράση». Ούτε το ἔλο πρόβλημα είναι τόσο πρόβλημα αρχής, ἔπως το θέτει ο συγγρ., όσο πολύ συγκεκριμένο σκηνοθετικό.

'Ακόμα πλησιέστερα στον πυρήνα του βιβλίου βρίσκεται το τέταρτο κεφάλαιο: 'Ο Χορός στην Παράβαση, σ. 33-52. Προτάσσεται μιᾶ ἀνάλυση τών Παραβάσεων του 'Αριστοφάνη και τών άποσπασμάτων από Παραβάσεις γαμένων έργων τόσο του 'Αριστοφάνη όσο και τών ἄλλων κωμικῶν. 'Η ἀνάλυση αναφέρεται πρώτα στα μέτρα, ἔπως χρησιμοποιοῦνται στα διάφορα μέρη τής Παράβασης. 'Αναφέρεται ακόμη στην προσωπικότητα του Χοροῦ, αν δηλαδή μιλά ως χορός, ή με το δραματικό του χαρακτήρα (Βάτραχοι, 'Ορνιθες κτλ.), ή πάλι μόνο ο κορυφαῖος ως εκπρόσωπος του ποιητῆ. 'Ακολουθεῖ ή ἀνά-

λυση τοῦ περιεχομένου, ὅπου ξεχωρίζουν καὶ καταλογίζονται ὅλα τὰ θέματα ποὺ ἀπαντοῦν στὸ ὕλικό, χωρισμένα σὲ ἐνότητες, καὶ ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν τὰ συναντοῦμε στὴν ὁμάδα κομμάτιον—κυρίως παράβασις—πνίγος ἢ στὴν ἐπίρρηματική συζυγία (καὶ — ἢ στὴ δευτέρη Παράβαση). Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀναλύσεων συνοψίζονται σὲ ἓνα μεγάλο πίνακα κατὰ ποιητές, ἔργα καὶ μέρη τῆς Παράβασης. Σὲ μιὰ τελευταία πάλι σελίδα ὁ συγγρ. προσπαθεῖ νὰ ἐντοπίσῃ τὶς ἰδιουσιότητες τῆς Παράβασης καὶ τὶς σχέσεις της μὲ ἄλλα χορικά μέρη. Πρῶτη πάλι ἡ διαπίστωση πὼς δὲν ἀποτελεῖ ἰδιουσιότητα τῆς Παράβασης ὁ Χορὸς νὰ κἀνῃ ἀποστροφή στὸ ἀκροατήριον· αὐτὸ συμβαίνει συχνὰ καὶ σὲ μέρη ἔξω ἀπὸ τὴν Παράβαση καὶ ἀποτελεῖ «βασικὸ νόμο τῆς ἀττικῆς κωμωδίας» (βλ. παραπάνω σ. 454 κ.έ.). Ἰδιουσιότητα εἶναι ὅτι ὁ ποιητὴς μπορεῖ στὴν Παράβαση νὰ ταυτιστῇ μὲ τὸν κορυφαῖο τοῦ Χοροῦ καὶ νὰ ἀπευθυνθῇ σὲ πρῶτο πρόσωπο στὸ ἀκροατήριον. Καὶ αὐτὸ ὅμως ὁ συγγρ. τὸ ξέρει πὼς μπορεῖ νὰ συμβῆ καὶ ἄλλοι στὴν κωμωδία¹. Καὶ τὰ θέματα τῆς Παράβασης λίγο πολὺ ὅλα ἀπαντοῦν καὶ σὲ χορικά καὶ διαλογικὰ μέρη τῶν κωμωδιῶν, σὲ στάσιμα, στὴν πάροδο, στὸν πρόλογο κτλ. Ἔτσι τίποτα τὸ εἰδικὰ παραβατικὸ δὲν διαπιστώνεται, οὔτε μορφολογικὸ οὔτε νοηματικὸ στοιχεῖο κανένα. Τὸ μεγάλο κέρδος τοῦ κεφαλαίου ἦταν ἡ ἴδια ἡ ἀνάλυση, μὲ τὸν συνοπτικὸ πίνακα, μεγάλο βοήθημα καὶ γιὰ τὴν παραπέρα πορεία τῶν συλλογισμῶν τοῦ βιβλίου καὶ γιὰ τὴ μελέτη τῶν Παραβάσεων γενικὰ.

Τὸ πέμπτο κεφάλαιο ἔχει τίτλο «Προέλευση καὶ ἐξέλιξη τῆς Παράβασης». Ἐγκαταλείποντας τὶς μεθοδολογικὲς τοῦ ἐπιφυλάξεις ὁ συγγρ. στηρίζεται σὲ σχετικὰ λίγα ἐνδεικτικὰ—ὄχι ἀποδεικτικὰ—στοιχεῖα, γιὰ νὰ ὑποστηρίξῃ μὲ ἐπιφύλαξη βέβαια: α) ὅτι τὴν ἀρχικὴ Παράβαση (ποὺ δὲν θὰ τῆς ταίριαζε τὸ ὄνομα αὐτὸ) τὴν ἀποτελοῦσαν ἓνας ὕμνος στοὺς θεοὺς (γνήσια λατρευτικὴ ὕμνωδία - Kultlyrik) καὶ ἓνα ἐπίρρημα μὲ περιεχόμενον ἀνάλογο μὲ αὐτὸ ποὺ συναντᾶμε στὰ ἐπιρρήματα τῆς κλασσικῆς κωμωδίας· β) ὅτι ἡ συζυγία ὠδῆ - ἐπίρρημα ~ ἀνωδῆ - ἀντεπίρρημα δημιουργήθηκε ἀπὸ μορφολογικὴ ἐπίδραση τοῦ ἀγῶνα· γ) ὅτι τὰ ἐπιρρήματα τοῦ ἀγῶνα ἔδωσαν τὴ μορφή τους καὶ στὴν τριάδα κομμάτιον - κυρίως παράβασις (ἀναπαιστοί) - πνίγος, ἢ τουλάχιστο στὰ δύο τελευταῖα στοιχεῖα τῆς· καὶ δ) ὅτι τὸ μέρος αὐτὸ τῆς Παράβασης, ὅπου ὁ ποιητὴς μιλά γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, προϋποθέτει ὀργανωμένους κωμικούς ἀγῶνες καὶ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ καθιερώθηκε μετὰ τὸ 486 π.Χ.

Σημειώνουμε μερικὲς ἀντιρρήσεις μας, χωρὶς βέβαια ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα καὶ χωρὶς νὰ ἐξαντλοῦμε τὰ πολλὰ ἐπιμῆχα θέματα ποὺ θίγονται στὸ κεφάλαιο αὐτό.

Ὅτι ἡ τετραδικὴ μορφή τῆς συζυγίας ταιριάζει ἀπόλυτα στὸν ἀγῶνα, ὅπου συναγωνίζονται δύο παρατάξεις, δὲν ἀποδεικνύει πὼς ἀπὸ τὸν ἀγῶνα ἡ μορφή αὐτὴ μεταπήδησε ἀναλογικὰ στὸ δευτέρον μέρος τῆς Παράβασης. Βέβαια, τὸ κριτήριον τῆς Σταχτοπούτας δὲν εἶναι ἄγνωστο στὴ φιλολογικὴ μεθοδολογία, ποὺ συχνὰ τὸ χρησιμοποιοῖ προκειμένου νὰ ἐντοπίσῃ τὴν ἀρχικὴ θέση ἐνὸς μυθολογικοῦ θέματος ἢ μιᾶς παρομοίωσης κτλ. στὴν παραλλαγή ἢ στὸ χωρίο ὅπου τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ταιριάζει περισσύτερον. Σὲ μεγάλα ὅμως μορφολογικὰ θέματα ἡ συλλογιστικὴ αὐτὴ πορεία ἐλάχιστη ἀποδεικτικὴ ἀξία ἔχει. Στὴν περίπτωσή μας μάλιστα ἡ

1. Οὐσιαστικὰ συμβαίνει σὲ κάθε κωμωδία, ὅταν διαφαίνεται πὼς πίσω ἀπὸ τὸν κεντρικὸ ἥρωα κρύβεται ὁ ποιητὴς· ἰδιαίτερα βέβαια στοὺς Ἀχαρνῆς (496 κ.έ.).

τετραδική μορφή με έναλλασσόμενο μέλος και λόγο ταιριάζει πολύ και στο Χορό, πού δεν πρέπει να ξεχνούμε πώς χωρίζεται σε δύο ήμιχόρια, όχι πάντα σύμφωνα μεταξύ τους. Πιο κοντά στην αλήθεια βρίσκεται νομίζουμε ο Pickard-Cambridge όταν υποθέτη ότι η επιρρηματική μορφή ήταν μορφή συμβατική, πού με περισσότερη ή λιγότερη ακρίβεια χρησιμοποιήθηκε για ολόκληρη την παράσταση¹. Πίσω μάλιστα από αυτή τη συμβατική μορφή στέκει, νομίζουμε, ένα γενικότερο σχήμα ισηγορίας και έναλλαγής, λαϊκό στη βάση του και βαθύτατα ελληνικό στην ουσία του, πού αυτό όχι μόνο στην κωμωδία, αλλά και σε πολλές άλλες μορφές του κλασικού λόγου μπορούμε να το ανιχνεύσουμε.

Όταν ο συγγρ. διατείνεται ότι «ή θέση της Παράβασης στη μέση του έργου συμβιβάζεται απόλυτα με το χαρακτήρα της Αρχαίας κωμωδίας — ένα δραματικό είδος όπου οι έννοιες της δραματικής ενότητας και της θεατρικής ψευδαίσθησης δεν έχουν καμιά απόλυτως εφαρμογή» (σ. 69) ύψώνει μια άρνητική διατύπωση σε αιτιολογία: τὰ θετικά έπιχειρήματα είναι ελάχιστα. Η θέση της Παράβασης έτσι κι αλλιώς, νομίζουμε, δεν μπορεί να εξετασθή στο πλαίσιο της γενικής μορφολογίας της κωμωδίας του 5ου αιώνα χωρίς να λαβαίνουμε υπόψη μας και τη θεματική πορεία των κωμωδιών, όπου η Παράβαση δεν αποτελεί ξένον όγκο, αλλά σημειώνει καίριες στροφές και μεταβάσεις. Δεν νομίζω πώς θα είμαστε οι πρώτοι να υποστηρίξουμε ότι η Παράβαση τοποθετείται, τουλάχιστο στις κωμωδίες πού γνωρίζουμε, όπου ένας ημεμερινός θεατρικός συγγραφέας θα σημείωνε τέλος πράξης και διάλειμμα. Νά είναι άραγε τελείως συμπτωματικό ότι συχνά στο διάλειμμα άκούμε και σήμερα μουσική και διαβάζουμε στο πρόγραμμα πληροφορικά και επαινετικά λόγια για το συγγραφέα, την παράσταση και το έργο;

Στά απόλυτα έποικοδομητικά στοιχεία του κεφαλαίου αυτού άναφέρουμε τελευταία τη συζήτηση για το καθαυτό νόημα του όρου *Παράβασις*. Με πλουσιότατο ύλικό και άυστηρά λογική πορεία ο συγγρ. άποδεικνύει ότι «ή Παράβαση είναι βασικά μια άπομάκρυνση του Χορού από το κύριο έργο του, μια παρέμβαση πού άφορά τον ποιητή [μόνο;] και πού χαρακτηρίζεται από μια κίνηση του Χορού προς το άκροατήριο» (σ. 66). «Ας άναφέρουμε έδω και μιάν ακόμα άνάλογη έρευνα πού κάνει ο συγγρ. στο τέλος του βιβλίου του (Παράρτημα, σ. 103-108) για τον όρο άποδύεσθαι και τη σημασία του στις παραστάσεις. Και στις δύο περιπτώσεις ο συγγρ. πραγματοποιεί με τη συστηματική αντιμετώπιση των θεμάτων ένα μεγάλο βήμα στην κατεύθυνση της τελικής λύσης.

Με το έκτο κεφάλαιο αρχίζει το δεύτερο μέρος του βιβλίου, πού φέρει το γενικό τίτλο «Θηριομορφικοί Χοροί». Ο συγγρ. μάς προσφέρει πρώτα έναν κατάλογο και περιγραφή των πρώιμων παραστάσεων θηριομορφικών Χορών σε άγγεϊα (σ. 73-75, και πίνακες εκτός κειμένου). Τα συνολικά όκτώ παραδείγματα χρονολογούνται από το 550 π.Χ. το παλαιότερο, ως τις άρχές του 5ου αιώνα τά νεώτερα, σε μια έποχή λοιπόν, όταν ή κωμωδία δεν είχε ακόμα οργανωθεί στη μορφή πού μάς είναι γνωστή. Οι καλλιτέχνες έχουν ζωγραφίσει Χορούς ανθρώπων πού παριστάνουν πουλιά ή πού καβαλούν άλογα, δελφίνια ή και στρουθοκαμήλους! Στους τελευταίους αυτούς Χορούς άνθρωποι θα παρίσταναν και τους καβαλάρηδες και τά υποζύγια. Άκολουθεί ένας κατάλο-

1. A. PICKARD - CAMBRIDGE, *Dithyramb, Tragedy and Comedy*, 1962, σ. 150, 2· πρβ. Σηφάκης σ. 53.

γος τῶν κωμωδιῶν πού ξέρουμε ἢ ὑποθέτουμε (ἀπό τὸν τίτλο τους) πὼς εἶχαν θηριομορφικούς Χορούς: εἴκοσι συνολικά κωμωδίες ἀν συνυπολογίσουμε καὶ τοὺς Ὀρνίθες τοῦ Ἀριστοφάνη, πού ἀπὸ παραδρομὴ δὲν σημειώνονται. Ἐξί ἀκόμα κωμωδίες ἔχουν χορούς Σειρήνων, Κενταύρων, Ἀμαζόνων κτλ. Πολύτιμο γιὰ τὴν πρόχειρη, ἀλλὰ οὐσιαστικὴ κατατόπιση πού προσφέρει εἶναι καὶ τὸ ἐπόμενο κεφάλαιο, ὅπου ὁ συγγρ. μᾶς ἐκθέτει τὶς «σπουδαιότερες ἐρμηνεῖες πού δόθηκαν γιὰ τοὺς θηριομορφικούς Χορούς καὶ τὴ σχέση τους μετὰ τὴν κωμωδία» (σ. 78-85). Δύο κυρίως κατευθύνσεις ἐπικρατοῦν: ἡ μία συνδέει τοὺς θηριομορφικούς Χορούς μετὰ λατρευτικά, ἡ ἄλλη μετὰ ἀγυρτικά ἔθιμα. Ἡ σχέση τους μετὰ τὸν Διόνυσο, τοὺς Σατύρους, τοὺς Σειληνοὺς καὶ τὴν κωμωδία ἀποτελεῖ καὶ αὐτὴ σημεῖο ἀντιλεγόμενο. Γιὰ τὸν συγγρ. οἱ θεωρίες αὐτές εἶναι ὅλες χρήσιμες γιὰ τὰ στοιχεῖα πού καθεμιὰ τους προσκομίζει, ἀλλὰ καὶ ὅλες ἀναπόδεικτες. Βέβαιο εἶναι μόνο πὼς τὸν 6ο αἰώνα ὑπῆρξαν Χοροὶ σὰν αὐτοὺς πού παριστάνουν τὰ ἀγγεῖα. Τί λογῆς παραστάσεις ἔδιναν, τί τραγουδοῦσαν, καθὼς καὶ πὼς τελικὰ συνδέθηκαν μετὰ τὴν κωμωδία, δὲν εἶναι ἀκόμα γνωστό. Κάθε σχετικὴ γνώση πρέπει νὰ βασίζεται στὴ μελέτη τοῦ ὕλικου, καὶ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἀρχὴ προχωρεῖ νὰ ἐφαρμόσῃ ὁ συγγρ. στὰ ἐπόμενα κεφάλαια.

Ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου (σ. 86-93) καταλήγει σὲ τρία κυρίως συμπεράσματα: α) πὼς οἱ θηριομορφικοὶ Χοροὶ παρουσιάζονταν φορώντας πολὺ μεγάλα ἱμάτια, πού τὰ ἀφαιροῦσαν ὅταν ἐρχόταν ἡ ὥρα νὰ χορέψουν, ἀποκαλύπτοντας τότε τὴ μεταμφίεσή τους· β) πὼς ἓνα θέμα στὰ τραγούδια τῶν Χορῶν αὐτῶν ἦταν ἡ αὐτοπεριγραφή¹—θέμα πού στὸ πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου ἔχει ἀποδειχτῆ παραβατικὸ· γ) πὼς εἶναι πιθανὸ στὶς «παραστάσεις» τῶν θηριομορφικῶν Χορῶν νὰ συμμετέχη ἤδη στὶς ἀρχές τοῦ 5ου αἰώνα καὶ ἓνας ἀνταγωνιστὴς ἢ φίλος τοῦ Χοροῦ—πρόδρομος τῶν ἡθοποιῶν τῆς κωμωδίας.

Ἡ μελέτη τῶν θηριομορφικῶν Χορῶν στὸν Ἀριστοφάνη (Βάτραχοι, Ὀρνίθες, Σφήκες, Ἰππῆς, Νεφέλες) ὀδηγεῖ τὸν συγγρ. σὲ παρόμοια συμπεράσματα (σ. 94-102): ὅλοι αὐτοὶ οἱ Χοροὶ μιλοῦν γιὰ τὸν ἑαυτό τους—κυρίως στὴν Παράβαση. Μερικοὶ (π.χ. οἱ Βάτραχοι) παρουσιάζονται σὲ ἀντιδικία μετὰ ἡθοποιούς καὶ δικαιολογοῦν τὴν ὑποψία πὼς κάποια μορφή ἀγῶνα ἔσως νὰ προὔπῆρχε στὰ δρώμενα τῶν πρόιμων θηριομορφικῶν Χορῶν. Ἄλλοι (π.χ. οἱ Ὀρνίθες) ἔχουν στενές σχέσεις μετὰ ἓναν ἀπὸ τοὺς χαρακτήρες τοῦ ἔργου, ὅπως ἔσως καὶ ὁ θηριομορφικός Χορὸς ἐνὸς ἀγγείου μετὰ τὸ πρόσωπο πού παριστάνεται μαζί του. Ἐνα χωρίο τέλος τῶν Σφηκῶν (408-9) ἐνισχύει τὴν ἀποψὴ πὼς ὁ θηριομορφικός Χορὸς παρουσιαζόταν μετὰ ἱμάτια πού τὰ πετοῦσε γιὰ νὰ χορέψῃ, ἀποκαλύπτοντας ὡς ἐκπληξῆ τὴ μεταμφίεσή του. Στὸ τελευταῖο αὐτὸ σημεῖο ἄς εἰμαστε ἐπιφυλακτικοί. Οἱ μόνοι γνήσια θηριομορφικοὶ Χοροὶ τῆς κωμωδίας (Ὀρνίθες, Βάτραχοι) εἶναι βέβαιο πὼς παρουσιάζονταν ἐξ ἀρχῆς χωρὶς χιτῶνα. Στους Σφήκες, ὅπου ὁ Ἀριστοφάνης παίξει κυριολεκτικῶς μιὰ μεταφορὰ², ἡ αἰφνίδια μεταμόρφωση τῶν δικαστῶν σὲ Σφήκες ἦταν θεατρικὴ ἀνάγκη.

1. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ συγγρ. χρησιμοποιεῖ καὶ παραθέτει μιὰ παλαιότερη μελέτη του: On a Dolphin, Bull. of the Inst. of Class. Studies, Univ. of London, 14 (1967) 36-37.

2. Βλ. στ. 222 κ.έ., 403 κ.έ.

Πολύ ενδιαφέρον είναι ο παραλληλισμός του χορικού των Βατράχων με την ὠδή και ἀνωδὴ τῆς Παράβασης τῶν Ὀρνίθων. Ὁ συγγρ. διαπιστώνει, ἀλλὰ δὲν ἐπιχειρεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὶς ὁμοιότητες, οὔτε νὰ χαρακτηρίσῃ τὸν τύπο τοῦ τραγουδιοῦ. Ἔχω ὑποστηρίξει ἄλλοι¹ ὅτι πίσω ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ χορικά τραγούδια τῶν Ὀρνίθων κρύβεται ἓνα παλιὸ ὑπόρχημα τοῦ Φρυνίχου γραμμένο γιὰ θηριομορφικὸ Χορὸ, καὶ χαίρομαι τώρα πού ἡ ἐργασία τοῦ συγγρ. ὄχι μόνον δὲν ἀποκλείει, ἀλλὰ ἐνισχύει μιὰ τέτοια ὑπόθεση. Αὐτὴ ἡ «Kultlyrik» πού διαπιστώνει στὸν πυρήνα τῆς Παράβασης, ἢ καὶ τῆς πρώιμης κωμωδίας, ὅπως ἴσως παριστάνεται στὰ ἀγγεῖα τοῦ βου καὶ τοῦ 5ου αἰώνα, θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ διθύραμβος, πού ἡ δυνατότητά του νὰ ἐξελιχτῆ σὲ θέατρο εἶναι ἀποδειγμένη. Ἄν ὅμως, δικαιολογημένα ἴσως, δυσκολευόμαστε νὰ φανταστοῦμε ἓναν θηριομορφικὸ διθύραμβικὸ χορὸ², τότε τὸ πολὺ συγγενικὸ λαϊκότερο (;) εἶδος τοῦ ὑπορχήματος προσφέρεται ὡς ἀφετηρία. Ὁ μιμητικὸς του χαρακτήρας εἶναι γνωστός, ὅπως γνωστό εἶναι καὶ ὅτι ὁ Διόνυσος κηλεῖται χορευοῖσσαι καὶ θηρῶν ἀγέλαις (Πινδ. Ἄποσπ. 70b, 22 κ.έ. Sn.). Τὸ πρωιμότερο παράδειγμα ὑπορχήματος πού γνωρίζουμε, τὸ ὑπόρχημα τοῦ Πρατίνα, παρουσιάζει μιὰ βασικὴ ἀντιδικία μεταξὺ λύρας καὶ αὐλοῦ (ἀγώνας;)· ἀργότερα στὰ ὑπορχήματα συνυπάρχουν καὶ τὰ δύο μουσικὰ εἶδη, ὅπως συνυπάρχουν καὶ οἱ ἀντίστοιχες ὁμάδες θεῶν, οἱ οὐράνιοι μὲ τὸν Ἀπόλλωνα καὶ οἱ γήινοι μὲ τὸν Διόνυσο ἢ τὸν Πάνα. Τὸ ἀνακείμενο τῶν λατρευτικῶν κραυγῶν καὶ ὀργάνων (συμμιγῆς βοά) ἦταν φαίνεται, κοντὰ στὸ ζωηρὸ χορὸ, κεντρικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ εἶδους. Ὅτι, ὅπως λίγο πολὺ κάθε Χορὸς, μιλοῦσαν καὶ οἱ ὑπορχηματικοὶ Χοροὶ πληροφορικὰ καὶ ἐπαινετικὰ γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους, εἶναι καὶ αὐτὸ βέβαιο.

Ἡ τελευταία αὐτῆ «παράβαση» ἔδειξε ἓνα βασικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ βιβλίου πού κρίνουμε. Ὅσο καὶ ἂν κανεῖς δὲν συμφωνῆ μὲ ἔλα τὰ συμπεράσματα τοῦ συγγρ., ἢ ἐργασία του, καὶ μὲ τὸ συστηματικὰ συγκεντρωμένο ὑλικὸ τῆς καὶ μὲ τὶς νέες ὀπτικές γωνίες πού προσφέρει, δὲν προάγει μόνον, ἀλλὰ καὶ γονιμοποιεῖ τὴν ἔρευνα τῶν θεμάτων πού θίγει. Αὐτὸς εἶναι ὁ πρῶτος, ὄχι ὅμως καὶ ὁ μόνος λόγος πού ἔχουμε νὰ ἐπαινεσοῦμε τὸ βιβλίον. Ἀξιέπαινη καὶ ἀξιομίμητη εἶναι καὶ ἡ πληρότητα τῆς βιβλιογραφίας (σ. 129-135) καὶ ἡ ἀποσταχμένη σοφία τῶν ὑποσημειώσεων³, καθὼς καὶ ἡ σχεδὸν παιδαγωγικὴ ἐνέργεια τῶν συμπαρασμάτων πού στὸ τέλος κάθε ἐνότητας συγκεντρώνονται καὶ ἐκτίθενται ξεχωριστά. Ἀξιὸς ἐστ' ὁ ποιητής...

ΦΑΝΗΣ Ι. ΚΑΚΡΙΑΔΗΣ

1. Phrynicheisches in den Vögeln des Aristophanes, Wiener Studien 4=83 (1970) 39-51. Ἦταν παράλειψή μου νὰ μὴν ἀναφέρω τότε ὡς ἐπιχείρημα τοὺς θηριομορφικοὺς Χοροὺς τῶν ἀγγείων.

2. Βέβαιο θεωρεῖται τώρα πὼς ὑπῆρξαν διθύραμβικοὶ Χοροὶ Σατύρων: Βλ. A. PICKARD-CAMBRIDGE, ὅ.π. σ. 34 (Προσθήκη T.B.L. Webster).

3. Δυστυχῶς στὴν τυπογραφικὴ παρουσίαση τοῦ βιβλίου συγκεντρώθηκαν ὅλες στὸ τέλος μὲ χωριστὴ μάλιστα ἀρίθμηση γιὰ κάθε κεφάλαιο. Ὁ ἀναγνώστης δυσκολεύεται πολὺ νὰ τὶς παρακολουθήσῃ.

Δ. Κουτσογιαρνοπούλου - Θηραίου, *Ίστορική Εισαγωγή εις τὴν Φιλοσοφίαν*, Ἐκδόσεις Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1971. 8ο, σσ. 169.

Τὸ εἰσαγωγικὸ αὐτὸ βοήθημα, ποῦ φιλοδοξεῖ μὲ θυσία προσωπικῶν ἀναζητήσεων τοῦ συγγρ. «νὰ προσφέρῃ ὑπηρεσίας εἰς ὅσους ἀναζητοῦν μίαν πρῶτην προσπέλασιν εἰς τὸν φιλοσοφικὸν στοχασμὸν» (σ. 6), δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολοῦσε, ἂν πραγματικὰ ἐξεπλήρωνε τὸ διδακτικὸ του προορισμὸ καὶ δὲν δημιουργοῦσε προκλητικὰ ἐρωτήματα ὡς πρὸς τὶς ὑπηρεσίες ποῦ θέλει νὰ προσφέρῃ.

Καὶ πρῶτα πρῶτα πῶς εἶναι δυνατὸ νὰ πραγματοποιηθῇ ἡ διδακτικὴ πρόθεση τοῦ βιβλίου, ὅταν ὁ συγγραφέας του ἐπιχειρῇ νὰ διατρέξῃ μέσα σὲ 169 μονάχα σελίδες τὴν παγκόσμια ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, τὴν ἀρχαία ἐλληνική, τὴ μεσαιωνική, τὴ νεώτερη καὶ τὴ σύγχρονη εὐρωπαϊκὴ, χωρὶς νὰ διστάζῃ νὰ ταξιδέψῃ καὶ στοὺς ἀνατολικοὺς λαοὺς, σὲ Πέρσες, Ἰνδοὺς, Κινέζους, Ἀραβες καὶ Ἰάπωνες; Ὁ συγγρ. μπορεῖ νὰ ὀνομάζῃ τὴ διαδρομὴ αὐτὴ «σύντομον ἱστορικὴν διαγραφὴν τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων, ὅχι αὐστηρὰ χρονολογικὴν, ἀλλὰ ἀποδίδουσιν πρὸ παντὸς τὴν διαλεκτικὴν σχέσιν (ἡ ἀραίωση δική μου), κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ ἓνα προκύπτει ἀπὸ τὸ ἄλλο» (σ. 5), ὥστόσο ὁ ἀναγνώστης εὐκόλα μπορεῖ νὰ διερωτηθῇ, ποῦ βρίσκεται αὐτὴ ἡ διαλεκτικὴ σχέση καὶ πῶς τὴν ἐννοεῖ ὁ συγγραφέας. Διαλεκτικὴ θεώρηση τῆς ἱστορίας τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων δὲν συντελεῖται μὲ τὴν ἀπλὴ μνεία ὅτι ὁ ἓνας φιλόσοφος «ἐδέχετο» τοῦτο ὡς ἀρχὴ καὶ ὁ ἄλλος τὸ «ἠρνεῖτο», μὲ ἀναφορὰ σὲ συμφωνίες ἢ διαφωνίες ἢ καὶ μεταπτώσεις, γιατί αὐτοῦ τοῦ εἶδος ἢ διαλεκτικὴ κινεῖται σὲ δοξογραφικὸ ἐπίπεδο, σ' ἓνα εἶδος «ἀρρεσκόντων τοῖς φιλοσόφοις», ποῦ ἐκφυλίζεται σὲ φιλοσοφικὸ reportage à travers les siècles.

Τὴ διαλεκτικὴ σχέση θὰ τὴν ἔκανε νοητὴ στὸν Ἕλληνα σπουδαστὴ ὁ συγγραφέας, ἂν πρῶτα πρῶτα τοῦ ἔδειχνε πῶς γεννιέται ἡ φιλοσοφικὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν κόσμον, πῶς εἰσβάλλει πρωταρχικὰ στὴν ψυχὴ ἡ ἀνάγκη τοῦ φιλοσοφεῖν. Πρὸς τὸ σκοπὸ αὐτὸν δὲν ἀρκεῖ ἡ ξερὴ ἀπαρίθμηση τῶν πρώτων ὀρισμῶν τῆς φιλοσοφίας (σ. 9-12) καὶ ἡ φευγαλέα μνεία τοῦ «θαυμάζειν» ὡς ἀρχῆς καὶ προϋποθέσεως τοῦ φιλοσοφεῖν. Τὴ βαθύτερη ἔννοια αὐτοῦ τοῦ «θαυμάζειν» θὰ τὴ συνελάμβανε ὁ συγγρ., ἂν ἀναζητοῦσε συγχρόνως καὶ τοὺς πραγματικοὺς ἱστορικοὺς ὅρους τοῦ φιλοσοφεῖν σ' ἐκείνους τοὺς συνταρακτικοὺς κλονισμοὺς ποῦ ἀναφέρει ὁ Ἔγγελος στὴν Εἰσαγωγὴ τῶν παραδόσεων του «Περὶ ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας» — κλονισμοὺς ποῦ συντρίβουν ξαφνικὰ τοὺς δεσμοὺς τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν ἐξωτερικὸ πραγματικὸ κόσμον καὶ τὸν ἀναγκάζουν ν' ἀνακαλύψῃ μέσα του ἓναν ἄλλο, τὸν ἰδεατό. Ἡ γένεση τοῦ ἰδεατοῦ αὐτοῦ κόσμου, δηλ. τῆς φιλοσοφίας, συνδέεται κατὰ τὸν Ἔγελο μὲ τὴ φθορὰ καὶ τὴ συντριβὴ θεμελιωδῶν μορφῶν πολιτικῆς, θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς ζωῆς. Ἔτσι γεννιέται π.χ. ἡ φιλοσοφία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, ὅταν οἱ ἰωνικὲς πόλεις τῆς Μ. Ἀσίας καταστρέφονται, ὅταν ἄνδρες μὲ ἐλεύθερο φρόνημα καταδιώκονται ἀπὸ τυράννους καὶ ἐκπατρίζονται, ὅταν ἀνατρέπονται πολιτεύματα, καὶ ὁ ἀφανισμὸς τοῦ πολιτικοῦ βίου προκαλῆ ἔσωτερικὴ ἀσφυξία.

Ἄν οἱ σκέψεις αὐτὲς τρομάζουν τὸν συγγρ. καὶ γι' αὐτὸ καταφεύγει στὸ Μῦθο (Ἡσίοδο καὶ Ὀρφικούς), γιὰ νὰ ἐξηγήσῃ ἀπὸ ἐκεῖ ἀνενόητα τὴν ἀρχὴ τῆς φιλοσοφίας, τότε δὲν καταλαβαίνει κανεὶς, γιατί ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ θέλει νὰ δώσῃ ἔμφραση στὰ ἱστορικὰ δεδομένα καὶ στὴ διαλεκτικὴ σχέση. Αὐ-

τὸ δὲν σημαίνει ὅτι ὑποτιμᾷ κανείς τὴ σημασία τοῦ μύθου αὐτῆ καθ' ἑαυτὴν ἢ ὅτι καταδικάζει τὶς προσπάθειες γνωστῶν ἐρευνητῶν τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας γιὰ τὴν ἐνταξίη του μέσα στὴν «προοδευτικὴ» διαδικασίαν, πού ὀδήγησε στὴν ἀποκρυστάλλωση τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου. Ὅποιαδήποτε κι ἂν εἶναι ἡ σημασία πού ἀποδίνει κανένας στὸ μῦθο, ἡ διαφορὰ πού τὸν χωρίζει ἀπὸ τὸ λόγο τῆς φιλοσοφίας εἶναι ταυτόσημη μ' αὐτὴ πού χωρίζει τὸ ὑπερφυσικὸ ἀπὸ τὸ φυσικὸ, τὸ ἀνθρωπόμορφο ἀπὸ τὸ ἀπρόσωπο. Μιὰ βαθμιαία μετάβαση ἀπὸ τὶς μυθικὲς κοσμογονίες στὰ κοσμολογικὰ συστήματα τῶν Προσωκρατικῶν, ὅπως τὴ θέλει ὁ συγγρ., μειώνει πραγματικὰ τὴ σημασία τῆς ἀρχῆς τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, ὅταν μάλιστα ἐκτίθεται μὲ τόσο γενικὸ καὶ ἀόριστο τρόπο. Ἄν αὐτὴ ἡ διαδικασίαν ἀναχθῆ σὲ γενικότερο νόμο, τότε θὰ ἔπρεπε καὶ οἱ ἀνατολικοὶ λαοί, πού ἔχουν ἐξ Ἰσοῦ πλοῦσια, ἂν μὴ πλουσιότερη μυθικὴ παράδοση ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ, νὰ εἶχαν παρουσιάσει κάποτε ἀνάλογο φαινόμενο μὲ τὴν ἀνθιση τῆς προσωκρατικῆς φιλοσοφίας, μολονότι καὶ στὸν τομέα αὐτὸν δὲν ἔλειψαν προσπάθειες παραλληλισμῶν καὶ συγκρίσεων, πού πρέπει ὅμως νὰ παρατηρηθῆ ὅτι βασίζονται σὲ μιὰ ὄχι καθαρὰ ἐλληνικὴ ἔννοια τῆς φιλοσοφίας. Γι' αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πειστικὴ ἡ προσπάθεια ἐπαναμυθοποιήσεως τῆς ἀρχῆς τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου. Πῶς νὰ ἐξηγήσει κανείς ἄλλωστε τὴν τεταμένη σχέση τῶν πρώτων φιλοσόφων πρὸς τοὺς πολλοὺς καὶ τὴν ποιητικὴν παράδοση, ἂν οἱ φιλόσοφοι αὐτοὶ δὲν ἔβλεπαν στὶς μυθικὲς ἐρμηνεῖες δέσμευση τοῦ λόγου, πού ἀγωνίζεται νὰ ἀρθρώσει θεωρητικὰ τὴ διεξόδου του στὴ δομὴ τοῦ κόσμου; Ἐπειτα τί σημαίνουν οἱ πολιτικοὶ διωγμοὶ καὶ οἱ δίκες ἀσεβείας πού χτυποῦν κάθε τόσο τὰ πρωτοπόρα πνεύματα στὴν ἀρχαιότητα καὶ στοὺς νέους χρόνους, ἂν ἡ σκέψη των δὲν προκαλοῦσε ρήξιν μὲ τὴ μυθικὴ ἢ πολιτικὴ παράδοση;

Ἄν παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ συγγρ. ἐπιμένει τόσο στὴν προοδευτικὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ μῦθο στὸν λόγο καὶ ἀπαιτῆ μάλιστα μιὰ ριζικὴ ἀλλαγὴ στάσεως καὶ μεταπεινότητα τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου» (σ. 23) ἀπέναντι στὸ μῦθο, αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθῆ διαφορετικὰ παρὰ σὲν ὀπισθοχώρηση πίσω ἀπὸ τὰ πρωταρχικὰ ἐπιτεύγματα τῆς σκέψεως, αὐτὰ πού ἐγέννησαν τὴν ἐπιστήμην στὴν πλατύτερη τῆς ἔννοια. Ἡ ὀπισθοχώρηση αὐτὴ ἄλλωστε δὲν εἶναι ἄσχετη καὶ μὲ ἄλλη προσπάθεια τοῦ συγγρ. τῆς «Εἰσαγωγῆς», νὰ ἐρμηνεύσει δηλ. τὴν οὐσία καὶ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ πάλιν ἀπὸ ἓνα μυθικὸ του δεδομένο (τὸν Διγενῆ Ἀκρίτα) καὶ νὰ οἰκοδομήσει πάνω σ' αὐτὸ μιὰ μεταφυσικὴ ρασιστικοῦ τύπου, πού θυμίζει τὰ ἰδεολογικὰ ἐξαμβλώματα τῶν θεωρητικῶν τοῦ γερμανικοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ. Ἄλλο ὁ Διγενῆς πού ἐκφράζει ἰδανικὰ τῆς λαϊκῆς ψυχῆς καὶ ἄλλο ἐτοῦτος ἐδῶ, ὅπως τὸν θέλει ὁ κ. Κουτσογιαννοπούλου-Θηραΐος, «φορέα μιᾶς ριζικῆς ἐπανεξετάσεως τῆς ἀνθρωπίνης οὐσίας» τὴν ὥρα πού «τόσον ἡ Ἀνατολὴ ὅσον καὶ ἡ Δύσις φαίνονται νὰ συντρίβονται ἀπὸ τὴν ὄντολογικὴν των μονοθετικότητα» (σ. 161). Παρ' ὅλη ὅμως τὴν προσπάθειά του νὰ μεταμοσχεύσει στὸ πρόσωπο τοῦ Διγενῆ χαρακτηριστικὰ νιτσεικοῦ ὑπερανθρώπου, ὁ Διγενῆς - ὑπεράνθρωπος τοῦ κ. Κουτσογιαννοπούλου σπαράσσεται ἀπὸ ἐσωτερικὲς ἀντιφάσεις» καὶ ἀντινομίες, πού δὲν τὸν ἀφήνουν νὰ ξαναγίνῃ «φορεὺς πρωτοτύπου φιλοσοφικοῦ πνεύματος» (σ. 160).

Θὰ νόμιζε κανείς ὅτι τώρα, ἔστω καὶ στὶς τελευταῖες σελίδες τοῦ βιβλίου, θὰ λειτουργοῦσε ἐπὶ τέλους ἡ διαλεκτικὴ σχέση μὲ τὴν ἀποκάλυψιν τῶν βαθύτερων αἰτίων τῆς νεοελληνικῆς κακοδαιμονίας, ἀλλὰ καὶ ἡ προσδοκία

αυτή διαψεύδεται όριστικά. Ἡ διαλεκτική έρμηνεία μᾶς αποκαλύπτει τώρα τήν ιστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὡς ιστορία ἡθικῶν συγκρούσεων ἀνάμεσα στόν «εἰς τὸ ἀπροχώρητον τοῦ χυδαίου καταντήσαντα ἀρχαῖον βίον» καί στό «ἀσκητικὸν βυζαντινὸν ἦθος» (σ. 161) ἢ ἀνάμεσα στόν «γλωσσικὸν ἡδονισμόν, χυδαϊσμόν» τῆς δημοτικῆς γλώσσας καί στή «γλωσσικὴν καθαρότητα» (σ. 162). Πῶς συμβαίνει ὅμως κατηγορίες καθαρὰ ἡθικῆς νὰ μεταφέρωνται στόν «ἡθικῶς οὐδέτερον χῶρον τῆς γλώσσης» (σ. 162), αὐτὸ εἶναι ἄλλο ζήτημα. Χρειάζεται ἄραγε νὰ τοῦ θυμίση κανεὶς τὸ λόγο τοῦ Λορέντζου Μαβίλη στή Βουλὴ τὸ 1911, ὅτι δὲν ὑπάρχουν χυδαῖες γλώσσες ἀλλὰ μόνο χυδαῖοι ἄνθρωποι; Καί ἡ ἀντιχυδαϊστικὴ ἐξάρση τοῦ συγγρ. ἀποκορυφώνεται στό παρακάτω ὄργιο ἠχηρῆς κενολογίας ἐναντίον τῆς νεοελληνικῆς ποιητικῆς γλώσσας: «ὡς ὁ χιτῶν τοῦ Νέσσου ἡ γλώσσα αὐτὴ περιβάλλει τὴν ἀκριτικὴν οὐσίαν τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ καί ἀποκοιμίζει κάθε ὑπερβατικότητα καί μεταφυσικότητα του ἐν μέσῳ τῶν μεθυστικῶν ἀναθυμιάσεων μιᾶς αἰσθησιακῆς καταξιώσεως τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως» (σ. 167).

Ἄν ἤθελε τώρα κανεὶς νὰ παρακολουθήσῃ συστηματικὰ τὸν συγγρ., θὰ ἔπρεπε νὰ γεμίση σελίδες δλόκληρες μὲ κριτικὲς παρατηρήσεις. Περιορίζομαι μόνο στὰ παρακάτω σημεῖα, πού εἶναι ἀπλῶς ἐνδεικτικὰ τῆς ἐπιστημονικῆς ἀκριβολογίας, τῆς ἀντικειμενικότητας καί τῆς «γλωσσικῆς αὐτοπειθαρχίας» του.

«Τῆς δ' ἀρετῆς ἰδρώτα θεοὶ προπάροισεν (=ἐπάνω ἀπ' ὅλα) ἔθηκαν...», Ἡσίοδος. Ὁ συγγρ. διαπράττει σοβαρὸ συντακτικὸ σφάλμα, ἀφοῦ εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι τὸ «προπάροισεν» συντάσσεται μὲ τὴ γενικὴ «τῆς ἀρετῆς» καί σημαίνει «μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἀξιοσύνη ἔβαλαν ἰδρώτα οἱ θεοὶ» (πρβ. καί τὴν πλατωνικὴ ἔρμηνεία, Πρωταγ. 340 D: καθ' Ἡσιόδον... τῆς γὰρ ἀρετῆς ἔμπεροσθεν τοὺς θεοὺς ἰδρώτα θεῖναι).

Ποῦ βρίσκει ὁ συγγρ. τὴν «τραγικὴν ἐμπειρίαν τοῦ πεπερασμένου» στήν πλατωνικὴ «μελέτη θανάτου», ἀφοῦ ὁ θάνατος στόν Φαίδωνα εἶναι κυρίως γνωστικὴ κατηγορία; (Βλ. Γ. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Εἰσαγωγή στόν Πλάτωνα, Ἀθήναι 1970³, σ. 284). Καί πῶς εἶναι «γνωστὴ ἢ ἀλληγορικὴ χρῆση τοῦ μύθου ἀπὸ τὸν Πλάτωνα» (σ. 22), ἀφοῦ ὁ μῦθος στόν Πλάτωνα εἶναι αὐθύπαρκτη μορφή; Μπερδεύει ὁ συγγρ. τὸν σοφιστικὸ μῦθο μὲ τὸν πλατωνικό; Βλ. Γ. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π. σ. 361. Ἀπὸ αὐτὸ καταφαίνεται ὅτι ὁ Θεοδωρακόπουλος δὲν κάνει «λογοτεχνικὴν ἀπόδοσιν τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πλάτωνος», ὅπως ὑποτιμητικὰ σημειώνεται (σ. 46), ἀλλὰ γνήσια φιλοσοφικὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία πολλὰ θὰ εἶχε νὰ ὠφεληθῇ ὁ συγγρ. τῆς «Ἱστορικῆς Εἰσαγωγῆς», ἂν εἶχε μελετήσῃ τὴν «Εἰσαγωγή στόν Πλάτωνα» ὅπως ἔπρεπε. Τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ ἐκυκλοφόρησε πρόσφατα σὲ πέμπτη ἔκδοσις ἔπρεπε νὰ σημειωθῇ ἰδιαίτερα, γιὰτὶ εἶναι κάτι σπάνιο, ἂν μὴ μοναδικό, γιὰ φιλοσοφικὸ βιβλίον στήν Ἑλλάδα.

Τὸ ἕνατο βιβλίον τῆς Πολιτείας τοῦ Πλάτωνος δὲν περιέχει ἀπλῶς «τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἡθικοῦ ιδεώδους τοῦ φιλοσόφου» (σ. 45), ἀλλὰ πρὶν ἀπὸ αὐτὴ συγκλονιστικὴ διεξοδικὴ ἀνάλυσις τῆς κακοδαμονίας τοῦ τυράννου, πού κάνει χτυπητὴ τὴν ἀντίθεση πρὸς τὸν φιλόσοφο.

Ἄσχετὸν ἢ «ἡρεμία» (σ. 45), ἀλλὰ ἡ «στάσις» ἀποτελεῖ θεμελιῶδες γένος τοῦ ὄντος στόν Σοφιστὴ τοῦ Πλάτωνος. Στὴ σ. 46 ἀναφέρεται ὅτι ἐσώθησαν ὀκτὼ ἀμφιβόλου γνησιότητος διάλογοι τοῦ Πλάτωνος, ἀλλὰ μνημονεύονται μόνο ἑπτὰ.

Τὸν Ἐπίκουρο οἱ ἀρχαῖες πηγές τὸν ἀποκαλοῦν Ἀθηναῖο καί ὄχι Σάμιο (σ. 63), ἀνεξόρτητα ἀπὸ τὸ ὅτι γεννήθηκε καί μεγάλωσε στή Σάμο (βλ. Διογ. Λαέρτ. 10,1).

Πῶς εἶναι δυνατὸ νὰ χαρακτηρίζεται ὁ Κάντ ὡς «ὁ μέγιστος τῶν νεωτέρων εὐρωπαϊῶν

φιλοσόφων», ἀλλὰ νὰ συμπίεζεται προκρουστικά μέσα σὲ δυὸ μονάχα σελίδες (97-99), ἐνῶ στὸν Kierkegaard, ποὺ εἶναι τόσο ἄνισος, ἀφιερώνονται τέσσερις (104-108); Καὶ πῶς μπορεῖ νὰ συμπυκνωθῇ ὁ φιλοσοφικός ποταμὸς τοῦ Leibniz μέσα σὲ ἕξι γραμμὲς (σ. 96) καὶ ὁλόκληρος ὁ ἀγγλικὸς Ἐμπειρισμὸς σὲ μισή σελίδα (96-97);

Γιὰ τὴ φιλοσοφία τοῦ Ἑγέλου γράφεται ὅτι διαιρεῖται «εἰς Λογικὴν, Φυσικὴν καὶ Φιλοσοφίαν τοῦ Πνεύματος» (σ. 101). Ἀντὶ Φυσικὴ ἔπρεπε νὰ γραφῇ «Φιλοσοφία τῆς Φύσεως» (Naturphilosophie), γιὰτὶ ἡ Φυσικὴ μαζὶ μὲ τὴ Μηχανικὴ καὶ τὴν Ὄργανικὴ ἀποτελοῦν μονάχα τμήματα τῆς Φιλοσοφίας τῆς Φύσεως. Ὁ Ἑγελὸς ὁ ἴδιος προσδιορίζει ἐπακριβῶς στὴ σ. 33 ἐπ. (System der Philosophie, 2. Teil: Die Naturphilosophie) τοῦ τ. 9 τῶν «Ἀπάντων» (Glockner) τὴν ἐνωσιολογικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ Φυσικὴ καὶ στὴ Φιλοσοφία τῆς Φύσεως.

Ἐἰς τὸν Husserl ἐδίδαξε κυρίως καὶ ἀπέθανεν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Freiburg» (σ. 109). Ὁ συγγρ. εἶναι διδάκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Freiburg καὶ πρέπει νὰ γνωρίζη ὅτι ὁ Husserl δὲν μποροῦσε νὰ πεθάνη μέσα στὸ Πανεπιστήμιον, ἀφοῦ οἱ ἐθνικοσοσιαλιστικὲς ἀρχὲς τοῦ εἶχαν ἀπαγορεύσει τὴν εἴσοδον ἐκεῖ.

Εἶναι ὁ Martin Buber «Ἑβραῖος γερμανικῆς καταγωγῆς» (σ. 137) ἢ Γερμανὸς ἑβραϊκῆς καταγωγῆς; Καὶ ἔχει μεγαλύτερη φιλοσοφικὴ σημασία ὁ Χασσιδισμὸς τοῦ ἢ ὁ Βουδδισμὸς τῆς μικρᾶς ἢ μεγάλης ἀμάξης» (σ. 159) ἀπὸ τὰ σύγχρονα ρεύματα τῆς θεωρίας τῶν δομῶν (Strukturalismus), τῆς Γλωσσικῆς (Linguistik), τῆς Κυβερνητικῆς (Kybernetik) ἢ τῆς θεωρίας τῶν εἰδήσεων (Informationstheorie), ποὺ ἡ ἐπίδρασή τους στὴ φιλοσοφικὴ σκέψη ἀπλώνεται ὀλοένα περισσότερο; Καὶ ὅμως γι' αὐτὰ δὲν γίνεται καθόλου λόγος στὸ βιβλίον.

Ἐπιπροσπαθεῖ ὁ Unamuno νὰ διαγράψῃ τὴν οὐσίαν τοῦ «Ἰσπανισμοῦ» ὡς τὴν ἐμπειρίαν τοῦ κοινοῦ πόνου κάθε υπάρξεως, ἀγωνιώσης νὰ ἐπιβιώσῃ ὡς ἄτομον ὑπερνικῶσα (sic) τὴν χαίνουσαν ἄβυσσον τῆς ἀνυπαρξίας» (σ. 144). Τί εἶδους σύνταξη εἶναι αὕτη; Καὶ γιὰτὶ τόση προτίμησις στοὺς Ἰσπανοὺς καὶ τόση ἔξαρση τῶν Ἰησοῦτῶν, ποὺ παρουσιάζονται ὅτι ἀνέλαβαν «τὴν ἠθικὴν καὶ κοινωνικὴν κάθαρσιν τῆς Εὐρώπης» (σ. 143) ἐναντίον τῆς «προϊούσης ἠθικῆς διαφθορᾶς τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως»; Καὶ γιὰτὶ δὲν στήλιτεύονται καὶ τὰ ἐγκλήματα ποὺ διεπράχθησαν ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Ἐξέτασι κατὰ τῆς ἐλευθερίας τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας ποὺ ἐγκαινίασε ἡ Ἰταλικὴ Ἀναγέννησις;

Ἐργον τοῦ Martin Heidegger μὲ τίτλον «Σταυροδρόμιον» (σ. 149) δὲν ὑπάρχει. Ὁ συγγρ. ἔχει ὑπ' ὄψιν του ἀσφαλῶς τὸ «Holzwege» (=δρόμοι ποὺ δὲν ὀδηγοῦν πουθενά, ἀδιέξοδα), ἀλλὰ τὸ μεταφράζει σὰν νὰ ἦταν Kreuzwege.

Δὲν χρειάζεται, νομίζω, νὰ ἐπεκταθῇ κανένας καὶ σὲ ἄλλες κριτικὲς παρατηρήσεις, γιὰ νὰ καταδείξῃ μὲ πόση προχειρότητα γράφτηκε ἕνα ἐπιστημονικὸ βιβλίον, ποὺ προσρίζεται, σὰν ἐπίσημη μάλιστα ἐκδόσις τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, γιὰ βοήθημα κυρίως τῶν σπουδαστῶν τῆς Φιλοσοφίας. Ἄν σ' αὐτὰ ποὺ σημειώσαμε ἐνδεικτικὰ προστεθοῦν καὶ τὰ τυπογραφικὰ σφάλματα ποὺ ἀφθονοῦν, καθὼς καὶ ἐκεῖνες οἱ περίεργες διαγραφῆς (σ. 39, 63, 85 κ.ἄ.), ὁ κατάλογος τῶν ἁμαρτημάτων (Sündenregister) θὰ ἔπαιρνε καταστροφικὲς διαστάσεις.

Filagato da Cerami, Omelie per i Vangeli domenicali e le feste di tutto l'anno, a cura di *Giuseppe Rossi Taibbi*. Vol. I, Omelie per le feste fisse (Istituto Siciliano di studi bizantini e neoellenici, Testi e monumenti, Testi 11), Palermo 1969. 8ο, σσ. LX, 248.

Στὰ 1965 ὁ G. R. Taibbi δημοσίευσε τὴν ἐργασία του *Sulla tradizione manoscritta dell'omiliario di Filagato da Cerami* (Istituto Siciliano di studi bizantini e neoellenici, Quaderni 1), στὴν ὁποία ἐξέτασε τὴν πλουσιότατη χειρόγραφη παράδοση τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ Φιλαγάθου Κεραμίτου (παράδοση ποὺ ἀπλώνεται ἀπὸ τὸν 12ο ἕως τὸν 18ο αἰώνα) καὶ προσπάθησε μὲ ἐπιτυχία νὰ διαφωτίσῃ καὶ τὰ προβλήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν προσωπικότητα καὶ τὴ σταδιοδρομία τοῦ Φιλαγάθου, Ἰταλοβυζαντινοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ρήτορα τοῦ 12ου αἰώνα (βλ. βιβλιοκρισία Ἑλληνικά 20, 1967, 224-5).

Μὲ βάση τὴν παλαιότερή του αὐτὴ ἐργασία ὁ G. R. Taibbi προχώρησε στὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ Corpus τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ Φιλαγάθου Κεραμίτου, ποὺ θὰ ὀλοκληρῶνε σὲ τρεῖς συνολικὰ τόμους. Ἄς ἐλπίσωμε ὅτι ὁ θάνατός του (19.7.1972) ποὺ ἀνέκοψε μίαν γόνιμη ἐρευνητικὴ δραστηριότητα, δὲν θὰ μᾶς στερήσῃ τουλάχιστον ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἔκδοσης τοῦ Ὁμιλιαρίου τοῦ Φιλαγάθου. Ὁ G. R. Taibbi σημείωνε μεταξὺ τῶν ἄλλων στὸν Πρόλογο τοῦ πρώτου τόμου ὅτι εἶχε ἐτοιμάσει γιὰ τὸ τυπογραφεῖο καὶ τοὺς ὑπόλοιπους δύο τόμους καὶ πίστευε μάλιστα ὅτι ἡ δημοσίευσή τους θὰ εἶχε συντελεσθῆ ἐντὸς τοῦ 1970.

Ὁ πρῶτος τόμος περιλαμβάνει τὸ κείμενο 35 Ὁμιλιῶν ποὺ ἔχουν ὡς θέμα ἀκίνητες ἐορτές. Στὴν κατάταξη ὁ ἐκδότης δὲν ἀκολούθησε τὴν πιθανὴ σειρὰ τοῦ χρόνου τῆς σύνταξής τους, ἀλλὰ τὴ σειρὰ ποὺ ἔχουν σύμφωνα μὲ τὸ ἐορτολόγιο τῆς βυζαντινῆς Ἐκκλησίας. Ὁ δεῦτερος τόμος θὰ περιλάμβανε τὶς Ὁμιλίαι ποὺ ἔχουν ὡς θέμα τὶς κινητὲς ἐορτές καὶ ὁ τρίτος τὶς Ὁμιλίαι ποὺ ἀναφέρονται στὰ ἑωθινὰ εὐαγγέλια. Οἱ τρεῖς τόμοι θὰ περιλάμβαναν συνολικὰ 88 Ὁμιλίαι καὶ ἄλλα κείμενα τοῦ Φιλαγάθου. Ἄς προσθέσω ὅτι μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ G. R. Taibbi θὰ μᾶς γίνονταν γνωστὲς 26 Ὁμιλίαι τοῦ Κεραμίτου ποὺ ἦταν ἔως τώρα ἀνέκδοτες.

Ὁ πρῶτος τόμος περιλαμβάνει τὰ ἀκόλουθα μέρη: Πρόλογο (Premessa, σ. V-VI), Προλεγόμενα (Prolegomeni, σ. VII-LVII), Πίνακα τῶν κριτικῶν σημείων (Siglorum conspectus, σ. LIX-LX). Ἀκολουθοῦν ἡ κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου τῶν Ὁμιλιῶν 1-35 (σ. 1-244) καὶ ὁ Πίνακας περιεχομένων (σ. 245-47).

Στὸν Πρόλόγο του ὁ G. R. Taibbi μᾶς δίνει πληροφορίες γιὰ τὸ περιεχόμενο τῶν τριῶν τόμων, γιὰ τὴν κατάταξη τῶν Ὁμιλιῶν ποὺ ἔκρινε ὀρθὸ νὰ ἀκολουθήσῃ καὶ γιὰ τὸ περιεχόμενο τῶν 26 Ὁμιλιῶν ποὺ θὰ ἐκδοθοῦν γιὰ πρώτη φορά. Ἀπὸ τὶς 35 Ὁμιλίαι ποὺ περιλαμβάνει ὁ πρῶτος τόμος ἀνέκδοτες ἦταν οἱ: 19 (*Εἰς τὴν παραβολὴν τῶν δέκα παρθένων*), 21 (*Εἰς τὸ «οὐδεὶς ἄφας λόχρον»*), 23 (*Εἰς τὴν παραβολὴν τοῦ ἀμπελώνος*), 33 (*Εἰς τὴν Κοιμησιν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου*) καὶ 34 (*Ὁμιλία ἡθθεῖσα κοιμηθέντος τοῦ αἰοδύμου πατρὸς Βαρθολομαίου καὶ μερικὴ διήγησις τοῦ βίου αὐτοῦ καὶ περὶ τοῦ μὴ θρηνεῖν τοὺς τελευτήσαντας*).

Τὰ Προλεγόμενα χωρίζονται σὲ ὀκτὼ ἐπὶ μέρους ἐνότητες. Ἀποτελοῦν σὲ πολλὰ σημεία σύνοψη τῶν ἀπόψεων καὶ τῶν πορισμάτων στὰ ὁποῖα εἶχε

καταλήξει ο G. R. Taibbi στο προηγούμενο βιβλίο του. Παράλληλα όμως έρευνά και πολλά άλλα προβλήματα που σχετίζονται με το έργο του Φιλαγάθου.

Στην πρώτη ένότητα («Teofane Cerameo» a stampa e la critica, σ. VII-XVI) ο έκδ. επαναλαμβάνει με κάποια συντομία όσα είχε εκθέσει στο πρώτο κεφάλαιο της παλαιότερης εργασίας του. Στη δεύτερη ένότητα (Catalogo delle omelie edite ed inedite, σ. XVI-XXIII) μάς δίνει πίνακα των 88 όμιλιών και άλλων κειμένων που θα περιλάβει συνολικά στην έκδοσή του, συμπληρώνοντας τον πίνακα που είχε δώσει στις σ. 21-23 της πρώτης εργασίας του. Σημειώνεται ή έσορτή στην όποια αναφέρεται ή όμιλία, δίνεται ή σχετική παραπομπή, όταν ή όμιλία έχη ως θέμα εὐαγγελική περικοπή, ό τίτλος της όμιλίας και ή αρχή της (incipit), και σημειώνεται ή σειρά της όμιλίας στην έκδοση του Fr. Scorso. Οι ανέκδοτες όμιλίες διακρίνονται με άστερίσκο.

Στην τρίτη ένότητα (I codici della recensione bizantina, σ. XXIII-XXXII) ο έκδ. ανακεφαλαιώνει τά συμπεράσματα στα όποια είχε καταλήξει για τά χφφ που ανήκουν στον «βυζαντινό», όπως τον όνομάζει, κλάδο της χειρόγραφης παράδοσης των Όμιλιών, και μάς δίνει επί πλέον πλήρη κατάλογο των χφφ που ανήκουν στον κλάδο αυτό. Στην τέταρτη ένότητα (Le famiglie dei mss italo-greci, σ. XXXII-XXXVII) ο έκδ. μάς δίνει τις απαραίτητες πληροφορίες για τά χφφ που ανήκουν στον «ιταλοελληνικό» κλάδο της χειρόγραφης παράδοσης. Στην πέμπτη ένότητα (Problematica dello stabilimento del testo, σ. XXXVII-XLIII) δίνει και τó Στέμμα της χειρόγραφης παράδοσης, όπως καταρτίσθηκε από τον ίδιο, ύστερα από την έρευνα της σχέσης που υπάρχει μεταξύ των χφφ.

Στην έκτη ένότητα (Struttura e metodo esegetico delle omelie. Le fonti, σ. XLIII-LI) άπασχολούν τον έκδοτή τά προβλήματα της δομής των Όμιλιών και της έρμηνευτικής μεθόδου που χρησιμοποίησε ό Φιλάγαθος, όπως και τó πρόβλημα των πηγών. Σύμφωνα με τά συμπεράσματά του, οι Όμιλίες του Φιλαγάθου άποτελούν μιá άκόμη μαρτυρία της ανάπτυξης που σημείωσε ή εκκλησιαστική ρητορική στα χρόνια των Κομνηνών. Καρποί της ίδιας ανάπτυξης, σημειώνει ο έκδ., είναι και οι Όμιλίες του Ιωάννου Ξιφιλίνου, του άνεψιού του όμώνυμου πατριάρχη, και οι Όμιλίες του πατριάρχη Ιωάννου Θ' Άγαπητού (1111-1134). Οι Όμιλίες του Φιλαγάθου, που έγιναν γνωστές, όπως είδαμε, στην Κωνσταντινούπολη στα μέσα του 13ου αιώνα, γνώρισαν μεγάλη έπιτυχία και διαδόθηκαν από τó Σινά έως τó Άγιον Όρος, από την Ίερουσαλήμ και την Πάτμο έως τά Μετέωρα. Η διάδοσή τους όφείλεται στην καθρότητα του λόγου, στη βραχύτητα, στην απλότητα της έρμηνευτικής και στην κομψότητα του ύφους που του λείπουν περιττά ρητορικά σχήματα. Η δομή των Όμιλιών στηρίζεται στην προσφορά του αναγκαίου και του ουσιαστικού στους άκροατές του. Ός πρότυπά του στην έρμηνευτική μέθοδο είχε τον Γρηγόριο Νύσσης και τον Μάξιμο Όμολογητή, και ως πηγές του τον Μέγα Βασίλειο, Κύριλλο Άλεξανδρείας, Έπιφάνιο Κύπρου, Εὐσέβιο Καισαρείας, Ιωάννη Κλίμακος, Ιωάννη Χρυσόστομο, Γρηγόριο Ναζιανζηνό, Γρηγόριο Νύσσης, Μάξιμο Όμολογητή, Συμεών Μεταφράστη.

Ό Φιλάγαθος γνώριζε καθώς φαίνεται, και τή θύραθεν λογοτεχνία και φιλοσοφία. Στο έργο του αναφέρεται στον Όμηρο, Ησίοδο, Πίνδαρο, Πλάτωνα, Εὐριπίδη, Μένανδρο, Θεόκριτο, Ίπποκράτη και Γαλήνó. Έγραψε άκόμη και μιá άλληγορική έρμηνεία των «Αίθιοπικών» του Ηλιοδώρου.

Στὴν ἔβδομη ἐνότητα τῶν Προλεγομένων (Filagato da Cerami, σ. LI-LVI) δίνονται τὰ συμπεράσματα καὶ οἱ ἀπόψεις τοῦ ἐκδότη, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐξαντλητικὴ ἔρευνά του, γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὴ σταδιοδρομία τοῦ Φιλαγάθου.

Στὴν τελευταία ἐνότητα (Criteri di edizione, σ. LVI-LVII) ὁ ἐκδ. ἀναφέρει στὰ χφφ ἐκεῖνα στὰ ὁποῖα στήριζε τὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου. Ἡ σχέση πού διαπιστώνει μεταξὺ τῶν χφφ αὐτῶν τοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἀνασυγκροτήσῃ τὸ ἀρχέτυπο X (βλ. τὸ Στέμμα, σ. XXXIX), πού μπορούμε νὰ τὸ χρονολογήσωμε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1170-1180· τοῦ δίνει ἀκόμη τὸ δικαίωμα νὰ μὴ λάβῃ συστηματικὰ ὑπόψη του γιὰ τὴν κριτικὴ ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τὸν «βυζαντινὸ» κλάδο (I) τῆς χειρόγραφης παράδοσης τῶν Ὁμιλιῶν.

Ἀκολουθεῖ ἡ κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου (σ. 1-244). Προκαλεῖ ἐντύπωση τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ ὀρισμένες σελίδες λείπει ἐντελῶς τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα· τὸ γεγονὸς τοῦτο ὀφείλεται ἀσφαλῶς στὴ συμφωνία τῶν χφφ στὰ ὁποῖα στηρίχθηκε ἡ ἔκδοση καὶ στὴν ὀρθὴ παράδοση τοῦ κειμένου στὰ χφφ αὐτά.

Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐργασίας τοῦ ἐκδότη εἶναι γενικὰ ἀπόλυτα ἱκανοποιητικὸ καὶ δὲ μειώνουν τὴν προσφορά του ἐνδεχόμενες παρατηρήσεις σὲ ἐπὶ μέρους ζητήματα. Ὅρισμένες τυπογραφικὲς ἀβλεψίες γίνονται εὐκολα ἀντιληπτές καὶ δὲν ἀλλοιώνουν τὸ νόημα. Σημειώνομε τίς κυριότερες:

I 5,5 ἐπενφραῖνεσθαι γρ. ἐπενφραίνεσθαι, III 8,11 κεκαθηκώς γρ. κεκαθικώς, IV 11,8 περέλθοιμεν γρ. παρέλθοιμεν, V 4,9 ταραχώθη γρ. ταραχώδη, VII 16,14 τρανώτερον γρ. τρανότερον, VIII 19,4 γλυώδη γρ. γλοιώδη, IX 13,11 σύελον γρ. σίελον, XI 15,4 οἶμαι γρ. οἶμαι, 18,2 σνμπαθῶς γρ. συμπαθῶς, XIII 1,6 εἰσπεδήσαντες γρ. εἰσπηδήσαντες, XVII 2,2 χαριστηρίους γρ. χαριστηρίους, 6,8 ἀπορητικῶς γρ. ἀπορητικῶς· 10,8 λογίδρια γρ. λογύδρια, XVIII 9,2 πωλυανθοῦς γρ. πολυανθοῦς· XXIII 3,5 βιωτῆς γρ. βιοτῆς, XXIV 5,2 ἀόρως γρ. ἀώρως, XXXI 26,4 ἐρυθρᾷ γρ. Ἐρυθρᾷ.

Γιατὶ ὅμως ὁ ἐκδ. γράφει ἀπεμπόλησις ἀντὶ ἀπεμπόλησις (II 8,14· βλ. καὶ XXII 5,1: ἀπεμπωληθέντος ἀντὶ ἀπεμπωληθέντος)· σνβῶσια ἀντὶ σνβόσια (XI 8,14 καὶ 9,13);

Θὰ μπορούσαμε ἀκόμη νὰ ἐπισημάνωμε καὶ κάποιες παραλείψεις στὰ Testimonia, ὅπως π.χ. στὴν Ὁμιλ. V 10,12: Ταῦτα μὲν φησιν ἡ τοῦ παραβάτου Ἰουλιανοῦ γλωττα... Δὲν σημειώνεται ὅμως καμία παραπομπὴ στὸ ἔργο τοῦ Ἰουλιανοῦ. Θὰ ἦταν τέλος χρήσιμο ἀπὸ πρακτικὴ ἄποψη νὰ εἶχαμε, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀρίθμηση τῶν παραγράφων στίς Ὁμιλίες, καὶ ἀρίθμηση στίχων κατὰ σελίδα ἢ παράγραφο.

ΕΥΔ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗΣ

Gregorio de Andrés, O. S. A, El cretense Nicolás de la Torre, copista griego de Felipe II. Biografía, documentos, copias, facsimiles, Μαδρίτη 1969. 8ο, σσ. 213, πίν. I-XXXIV.

Τὸ ἀντιγραφικὸ ἔργο τῶν Ἑλλήνων κωδικογράφων, προπάντων ἐκείνων πού ἔζησαν στὰ χρόνια τῆς ὕστερης εὐρωπαϊκῆς Ἀναγέννησης (16ος-ἄρχὲς 17ου αἰώνα), ἔδωσε ἀφορμὲς σὲ ἀξιόλογες ἀπολογιστικὲς μονογραφίες, ἡδὴ ἀπὸ τίς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰώνα. Οἱ ἐργασίες αὐτὲς ἐνδιέφεραν ἄμεσα τὴν ἔρευνα τοῦ φιλολόγου καὶ τοῦ κριτικοῦ τῶν κλασικῶν κυρίως, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐκκλησια-

στικῶν κειμένων, καθὼς ἐπίσης καὶ τὴν ἔρευνα τοῦ παλαιογράφου καὶ τοῦ ἱστορικοῦ τῶν γραμμάτων. Ἀλλά, ἐνῶ ἡ προσπάθεια αὐτὴ φώτισε πολλὰ σημεῖα τῆς κωδικογραφικῆς δραστηριότητος τῶν Ἑλλήνων ἀντιγραφῶν καὶ πρόσφερε ἄφθονα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀποτίμησιν τῆς ἐλληνικῆς συμβολῆς στὴ διάδοσιν τῶν κλασικῶν γραμμάτων στὴ Δύση καὶ γενικὰ στὸν οὐμανισμό καὶ στὴν Ἀναγέννησιν, δὲν προχώρησε πάντοτε μὲ τὴν ἴδια ζέση καὶ στὴ συστηματικὴ βιογράφηση τῶν κωδικογράφων. Ἡ ἔρευνα ὡστόσο τῆς ζωῆς καὶ γενικὰ τῆς δράσεως τους (ἐκτὸς τῆς ἀντιγραφικῆς) θὰ ἔφερε ἀσφαλῶς στὸ φῶς ἐνδιαφέρουσες εἰδήσεις καὶ θὰ φώτιζε ἀπὸ πολλὰς πλευρὰς ὄχι μόνον τὴν τύχην μερικῶν χαρακτηριστικῶν ἐκπροσώπων τοῦ ὑπόδουλου — προπάντων τοῦ ἀπόδημου — Ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ καὶ γεγονότα στὰ ὁποῖα αὐτοὶ ἔπαιζαν ἀξιοσημεῖο ρόλο καὶ τὰ ὁποῖα ἀνήκουν σὲ ἐνδιαφέροντα, μολονότι ἐλάχιστα μελετημένα, κεφάλαια τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας. Γιατὶ οἱ κορυφαῖοι τουλάχιστον Ἑλληνεὶς κωδικογράφοι τῆς ἐποχῆς τῆς Ἀναγέννησης ἐξετέλεσαν ἀρκετὰς φορὰς χρέη ἀληθινῶν («πρεσβευτῶν») τοῦ σκλαβωμένου γένους δίπλα σὲ διαπρεπεῖς οὐμανιστὲς, ἀνώτερους κληρικούς, διπλωμάτας ἢ καὶ ἡγεμόνες· ἦταν ἄνθρωποι μὲ σχετικὰ προηγμένη παιδεία, εἶχαν προβληματισμοὺς γιὰ καίρια προβλήματα τῆς ἐποχῆς (πολιτικά, θρησκευτικά, φιλολογικά κ.ἄ.), ἀνέπτυξαν ἀρκετὰς φορὰς ἔντονη ἀντιτουρκικὴ δραστηριότητα, καὶ κράτησαν, ὅσο τοὺς ἦταν δυνατὸ, ἄσβεστο τὸ ἐνδιαφέρον τῆς χριστιανικῆς Εὐρώπης (ὑπενθυμίζοντας συνεχῶς τὸ παλιὸ μεγαλεῖο τῆς Ἑλλάδας) γιὰ τὴν ἐνδεχόμενὴ ἐθνικὴ ἀποκατάστασιν τῶν ὑπόδουλων συμπατριωτῶν τους. Ἡ μελέτη, τέλος, τῆς ζωῆς τῶν κωδικογράφων θὰ τοὺς δειξέη ὡς πρόσωπα ζωντανά, ὄχι ἀπλῶς ὡς ὀνόματα, τυχαῖα συνδεδεμένα μὲ τὰ κείμενα τῆς κλασικῆς ἢ τῆς χριστιανικῆς γραμματείας.

Ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτὴ τὸ βιβλίον τοῦ Gregorio de Andrés, ἄλλοτε βιβλιοθηκαρίου τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἐσχοριάλ, γιὰ τὸν Κρητικὸν κωδικογράφο Νικόλαο Τουρριανό, τὸν γνωστὸ μὲ τὸ ἐξισπανισμένο του ἐπώνυμον de la Torre, ἀποτελεῖ ἀξιοπρόσεκτο γεγονός ἐστὶν σχετικῆς βιβλιογραφίας. Ἡ ἐργασία βέβαια τοῦ συγγρ. δὲν εἶναι μόνον βιογραφικὴ. Χωρίζεται σὲ τέσσερα μέρη (βιογραφία, ἔγγραφα, ἀντίγραφα, πανομοιότυπα), ἀλλὰ τὸ ἐκτενέστερον καὶ τὸ σπουδαιότερον, κατὰ τὴν γνώμην μου, εἶναι ἡ ἀναζήτησις βιογραφικῶν στοιχείων γιὰ τὸν Κρητικὸν κωδικογράφο (σ. 11-86). Ἀλλὰ καὶ τὸ τμήμα τῶν ἐγγράφων (σ. 87-150) συνδέεται ἄμεσα μὲ τὸ βιογραφικὸ μέρος καὶ δὲν περιέχει παρὰ ἐλάχιστα μόνον στοιχεῖα ποὺ βοηθοῦν σὲ κωδικολογικὰ συμπεράσματα.

Τὸ ὕλικόν ποὺ χρησιμοποιήθηκε ἐστὶν ἐργασία προέρχεται κυρίως ἀπὸ ἀρχαῖα πηγὰς. Τὸ πανεπιστημιακὸν ἀρχεῖον τῆς Σαλαμάνκας, τὰ Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Σιμάνκας, τὸ ἀρχεῖον τοῦ Βασιλικοῦ Παλατιοῦ τῆς Μαδρίτης, τὸ ἀρχεῖον τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Λαυρεντίου καὶ τὸ δημοτικὸν ἀρχεῖον τοῦ Ἐσχοριάλ, τὸ Βρετανικὸν Μουσεῖον, καὶ μερικὰ ἀκόμη δημόσια ἢ ἰδιωτικὰ ἰσπανικὰ καὶ ξένα ἀρχεῖα καὶ βιβλιοθήκας ἔδωσαν ἀρκετὰ ἀξιόλογα εἰδήσεις γιὰ τὴν κωδικογραφικὴν καὶ τὴν ἐπαγγελματικὴν σταδιοδρομίαν καὶ τὴν ἰδιωτικὴν ζωὴν τοῦ Τουρριανοῦ. Χρήσιμες στάθηκαν στὸν συγγρ. καὶ ἐκδεδομέναι πηγὰς τῆς ἐποχῆς τῆς Ἀναγέννησης, καθὼς ἐπίσης καὶ διάφορα χρονικά γιὰ τὴν ζωὴν τοῦ Ἐσχοριάλ, ὅπως π.χ. τὸ «Ἡμερολόγιον» τοῦ προσωπικοῦ γραμματέα τοῦ

Φιλίππου Β' Antonio Gracián, τὸ ὁποῖο ἐκδόθηκε μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ συγγρ.¹

Ἐλάχιστες εἶναι οἱ εἰδήσεις μας γιὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ Τουρριανοῦ: Δὲν ξέρουμε πότε γεννήθηκε (ὁ συγγρ. ὀρίζει τὸ διάστημα μεταξύ 1535-1540· βλ. σ. 13) καὶ σὲ ποιά πόλη τῆς Κρήτης (πιθανὸν στὸν Χάνδακα, ἂν δεχτοῦμε τὴν ἐρμηνεία τῆς φράσης «natural de Candía», ὅπως στὴν περίπτωσή τοῦ Θεοτοκοπούλου). Ἄγνωστο εἶναι ἀκόμη ποῦ σπούδασε καὶ ποιὲς ἦταν οἱ σπουδῆς του (ποῦ ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὰ γραφτά του δὲν θὰ ἦταν εὐκαταφρόνητες): δὲν ἔχουμε στοιχεῖα, τέλος, γιὰ τὴ δράση του (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀντιγραφικὴ) στὴν Πάδοβα καὶ στὴ Βενετία (1559-1563) καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη (ἀρχὲς τοῦ 1564). Τὸν ἐρευνητὴ θὰ δυσκολέψῃ ἀσφαλῶς καὶ στὸ μέλλον ἡ ἀναζήτησις ἀρχειακῶν στοιχείων ἐξαιτίας τῆς σύγχυσης ποῦ προκαλεῖ ἡ ξενικὴ μορφή τοῦ ἐπωνύμου του (de la Torre), ἐπειδὴ εἶναι πολὺ συνηθισμένη σὲ Ἰταλοὺς καὶ προπάντων σὲ Ἰσπανοὺς. Ὁ συγγρ. ἀναζητεῖ τοὺς λόγους ποῦ ἔκαναν τὸν Τουρριανὸ νὰ ἐξισπανίσῃ τὸ ἐπώνυμό του, καὶ τοὺς παραλληλίζει μὲ τοὺς λόγους ποῦ ἔπεισαν τὸν γνωστὸ Ἰσπανὸ Ἰησοῦίτη λόγιο καὶ ἐλληνιστὴ Francisco Torres νὰ ἐξελληνίσῃ, γύρω στὰ 1563 (πρὶν δηλ. ὁ Ἕλληνας μεταγραφῆ ὡς de la Torre), τὸ δικό του («Φραγκῖσκος πρεσβύτερος Τουρριανός») (σ. 21-22).

Ὁ συγγρ. προσπαθεῖ νὰ δώσῃ τὸ ἰσπανικὸ περιβάλλον, μέσα στὸ ὁποῖο ζοῦσαν ὁ Τουρριανὸς καὶ οἱ συμπατριῶτες του (λόγιοι, κληρικοί, καλλιτέχνες, κωδικογράφοι, στρατιωτικοί) (σ. 23-26), καὶ ἀναζητεῖ εἰδήσεις γιὰ τὴ δράση τοῦ Κρητικοῦ κωδικογράφου στὴ Σεγκόβια καὶ στὴ Σαλαμάνκα κατὰ τὴν πρώτη παραμονή του στὴν Ἰσπανία (1564-1567;) (σ. 26-28), καθὼς ἐπίσης καὶ κατὰ τὴ δευτέρη περίοδο τῆς ἀντιγραφικῆς του ἐργασίας στὴ χώρα αὐτὴ (1569-1607;). Εἰδικότερα γίνεται λόγος γιὰ τὶς σχέσεις του μὲ τοὺς πανεπιστημιακοὺς κύκλους τῆς Σαλαμάνκας, προπάντων μὲ τὸν γνωστὸ οὐμανιστὴ καὶ θεολόγο fray Luis de León (σ. 33 κ.έ.), τὴ συνεργασία του μὲ τὸν κύκλο τῶν ἐλληνοβιβιωτῶν καὶ θεολόγων τοῦ βασιλιᾶ Φιλίππου Β' στὸ Ἐσκοριάλ (σ. 44 κ.έ.), τὶς ἀμοιβὲς καὶ τὶς τιμὲς ποῦ τοῦ ἀπέδωσε κατὰ καιροὺς ὁ Ἰσπανὸς μονάρχης καὶ ἄλλες προσωπικότητες τῆς αὐλῆς του καί, τέλος, γιὰ τὴν οἰκογενειακὴ του ζωὴ. Ὁ συγγρ. κάνει γιὰ πρώτη φορὰ γνωστοὺς τὸν πρῶτο γάμο τοῦ Τουρριανοῦ μὲ τὴν Σεγκοβιανὴ εὐγενῆ Ἄννα Sánchez (γύρω στὰ 1565) καὶ τὸν δεύτερο, ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τῆς Ἄννας, μὲ τὴν Μαρία Arias ἀπὸ τὴν κομόπολη τοῦ Ἐσκοριάλ. Ταυτίζει ἐπίσης τὸν πρῶτο ἀνώνυμο γιό του μὲ τὸν Nicolás Greco, γνωστὸ ζωγράφου καὶ πυροτεχνίτη τῆς Σεγκόβιας κατὰ τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰ. (σ. 27-28, 73-74)², καὶ τὴν κόρη του Μαρία μὲ τὴν Maria de la Torre, μοναχὴ στὴ γυναικεῖα μονὴ τῆς Παναγίας (Nuestra Señora de la Consolación) κοντὰ στὴν πόλη San Martín τῆς Μαδρίτης (σ. 28, 79). Ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ πληροφορίες γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Τουρριανοῦ μὲ τὸν σπου-

1. GREGORIO DE ANDRÉS, Diurnal de Antonio Gracián, secretario de Felipe II, στὸν τόμ. 5 τῆς σειρᾶς «Documentos para la historia del Real Monasterio de el Escorial», Ἐσκοριάλ 1962.

2. Τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ συγγρ. βλ. στὴν ἐργασία του El pintor segoviano Nicolás Greco, hijo del cretense Nicolás de la Torre, copista griego de Felipe II, «Archivo Español de Arte», 160 (1967) 359-360.

δαῖο οὐμανιστὴ καὶ προσωπικὸ γραμματέα τοῦ Φιλίππου Β' Antonio Gra-
cián (σ. 56 κ.έ.), ὁ ὁποῖος, στὴν ἀντιδικία του μὲ τὸν Κρητικὸ κωδικογράφο,
μᾶς ἔδωσε τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώσουμε ὄχι μόνον τὴν ἰσχυρὴ θέληση καὶ τὴ
δυναμικότητα τοῦ ἀντιπάλου του, ἀλλὰ καὶ τὴν αὐτοπεποίθησή του στὴν ἀξία
τῶν ἐλληνικῶν σπουδῶν του καὶ τῆς κωδικογραφικῆς του ἐργασίας. Τέλος
ὁ συγγρ., ἀφοῦ παρακολούθησε τὸν Τουρριανὸ στὸ τελευταῖο στάδιο τῆς πα-
ραμονῆς του στὸ Ἐσκαριάλ καὶ στὴ Σεγκόβια, προσπαθεῖ νὰ προσδιορίσῃ τὸ
ἔτος τοῦ θανάτου του (γύρω στὰ 1608-1610), ποῦ συνέβη λίγα χρόνια μετὰ
τὴν ὀριστικὴ ἀναχώρησή του ἀπὸ τὴν Ἰσπανία γιὰ τὴν Κρήτη καὶ τὴν τελικὴ
ἐγκατάστασή του στὴ Νεάπολη (σ. 75-86).

Ἡ ἐργασία ἀξιοποίησε ὅσο ἦταν δυνατὸ τὸ ὕλικὸ ποῦ ἔδωσαν στὸν συγγρ.
οἱ μακροχρόνιες ἐρευνές του. Πολλὰ ὡστόσο ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποῦ παρουσιάζει
χρειάζονται ἀσφαλῶς ἐπαλήθευση μὲ διασταύρωση τῶν πληροφοριῶν ἀπὸ
ἄλλες, περισσότερο σαφεῖς, ἀρχαικῆς μαρτυρίας. Δὲν εἶναι π.χ. εὐκόλο νὰ δε-
χτοῦμε ὅτι ὁ «Nicolao Griego» τῶν ἐγγράφων 20¹⁻² (βλ. σ. 74 καὶ μέρος
B', σ. 120-122) εἶναι ὁ Τουρριανός, ὄχι τόσο ἐπειδὴ δὲν μποροῦμε νὰ τοῦ ἀπο-
δώσουμε (ἐξαιτίας τῆς ἡλικίας, τῆς θέσης καὶ τῆς παιδείας του) τὴ φοβερὴ
διαγωγὴ ποῦ ἔδειξε ὁ ὁμώνυμός του ταραξίας τοῦ Ἐσκαριάλ, ὅσο γιατί οἱ πη-
γὲς παρουσιάζουν τὸν Κρητικὸ κωδικογράφο σχεδὸν πάντοτε (καὶ μάλιστα τὴν
ἐποχὴ αὐτὴ) μὲ τὴν πλήρη μορφή τοῦ ὀνόματός του (Nicolás ἢ Nicolao de
la Torre), συνοδεύοντάς τιν μάλιστα καὶ μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ escritor ἢ es-
cribano (de griego) (βλ. ἔγγρ. 1-19, 21-27, 32-36· ἡ ἀπουσία τοῦ escritor
στὰ ἔγγρ. 28-31 κολάζεται μὲ τοὺς χαρακτηρισμοὺς «residente en su real
fábrica y librería de San Lorenzo»). Τὶς ἴδιες ἀπορίες προκαλοῦν στὸν ἀνα-
γνώστη μερικῆς μαρτυρίας νοταριακῶν ἐγγράφων, ὅπως π.χ. ἡ πράξη τῆς βά-
πτισης τοῦ Francisco, γιοῦ τοῦ Nicolao de la Torre καὶ τῆς Ginesa García
(Σαλαμάνκα, 17.5.1572· βλ. σ. 40), ἡ ὁποία ὄχι μόνον μιᾶ γιὰ ἄγνωστο γιὸ
τοῦ «Τουρριανοῦ», ὀνόματι Φραγκίσκο (αὐτὸς ποῦ ξέρομε ὀνομαζόταν Νι-
κόλαος), ἀλλὰ καὶ γιὰ ἄλλη σύζυγο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Sánchez καὶ τὴν Arias,
ἐνῶ αὐτὲς καλύπτουν ἀπόλυτα τὸ χρονικὸ διάστημα τῆς ἐγγαμῆς ζωῆς τοῦ
Κρητικοῦ κωδικογράφου (βλ. σ. 40, 50, 61, 65, ὅπου ἀντιφάσεις τοῦ συγγρ.
στὴ χρονολόγησή τοῦ θανάτου τῆς Sánchez: στὰ 1567, μετὰ τὸ 1574, μετὰ
τὸ 1578, γύρω στὰ 1580).

Δὲν ἀντιμετώπισε ὁ συγγρ. τὸ καίριο, γιὰ μᾶς τουλάχιστο, πρόβλημα τῆς
ὀρθοδοξίας τοῦ Τουρριανοῦ: ἐνῶ ἔζησε ὡς καθολικὸς—παντρεύτηκε δυὸ καθο-
λικές, παρίσταται μάρτυρας σὲ καθολικῆς βαπτίσεις (βλ. σ. 76, σημ. 4), στέλνει
τὴν κόρη του σὲ μοναστήρι γυναικείου μοναχικοῦ τάγματος, ζῆ στὴ σκιὰ τῶν
ἀντιμεταρρυθμιστῶν Covarrubias (σ. 21 κ.έ.), συνεργάζεται μὲ ἕναν fray
Luis de León (σ. 34-37) καὶ ἐργάζεται λίγα μέτρα πρὸ πέρα ἀπὸ τὸ «κελὶ»
τοῦ φανατικότερου καθολικοῦ μονάρχου τῆς ἐποχῆς του (σ. 47 κ.έ.)—προ-
τιμᾶ στὰ γεράματά του νὰ ἀποτραβηχθῆ στὴ Νεάπολη καὶ νὰ ζήσει στὴν ἐλλη-
νικὴ συνοικία τῶν Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου, κάτω ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ
δικαιοδοσία τοῦ φιλοκαθολικοῦ, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε ὀρθοδόξου ἀκόμη, Νικη-
φόρου Μελισσηνοῦ (σ. 84). Μία εὐκαιρία νὰ ἀσχοληθῆ μὲ τὸν προκαθήμενο
τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας δόθηκε στὸν Τουρριανὸ ὅταν χρειάστηκε νὰ μεταφράσῃ
ἐγγράφο τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Θεολήπτου Β', σχετικὸ μὲ «ζητεῖα»
τοῦ Ἀρμενίου ἀρχιεπισκόπου Θωμᾶ (βλ. σ. 73 καὶ πίν. ἐκτ. κειμ. VII) (ἀς

προσθετῆ ἐδῶ καὶ ἡ ἀνάμιξή του σὲ μετάφραση καὶ εἰσήγηση ἐκκλησίας τοῦ ὀρθόδοξου χάνη τῆς Γεωργίας Συμεῶν πρὸς τὸν Φίλιππο Β΄: Archivo General de Simancas - Sección de Estado, legajo 703, χ.ἀ.: 5 ἔγγραφα τοῦ 1596). Πέρα ὅμως ἀπ' αὐτά, ὁ Τουρριανὸς δείχνεται σχεδὸν παντοῦ ὡς καθολικός. Πρέπει λοιπὸν νὰ τὸν κατατάξουμε μαζί με τοὺς ἄλλους συμπατριῶτες του, τοὺς ἐγκαταστημένους στὴν Ἰσπανία (Τολέδο κτλ.), οἱ ὁποῖοι, ἀφοῦ προσπάθησαν γιὰ ἓνα διάστημα νὰ κρατηθοῦν στὴν ὀρθοδοξία, ὑπέκυψαν τελικὰ καὶ ἀφομοιώθηκαν ἀπὸ τὸ ἀνελέητο καθολικὸ περιβάλλον.

Μὲ ἐντ. πωσιακὴ ἄνεση χρησιμοποίησε ὁ συγγρ. τοὺς κώδικες τοῦ Τουρριανοῦ (ὅσους σώθηκαν, ἀλλὰ καὶ ὅσους ἀπὸ τοὺς χαμένους γνωρίζουμε ἀπὸ παλιότερες περιγραφές¹) ὡς πηγές γιὰ τὴν ἀντλήση βιογραφικῶν στοιχείων. Οἱ κολοφῶνες καὶ τὰ διάφορα βιβλιογραφικὰ σημειώματα τῶν κωδίκων αὐτῶν τοῦ πρόσφεραν τὸ ὑλικό, γιὰ νὰ μᾶς δώση ὅχι μόνο τὶς λεπτομέρειες (καὶ εἶναι ἄφθονες) τῆς ἀντιγραφικῆς δραστηριότητος τοῦ Κρητικοῦ κωδικογράφου, ἀλλὰ καὶ στοιχεῖα γιὰ τὰ ταξίδια του στὴν Ἀνατολή καὶ στὴ Δύση (Πάδοβα, Βενετία, Κωνσταντινούπολη, Ἰσπανία, Γαλλία, Νεάπολη), τὶς σχέσεις του με τοὺς οὐμανιστὲς τῆς ἐποχῆς, καὶ τὴν τύχη, μέσα σὲ τρεῖς αἰῶνες, τῶν χειρογράφων ποὺ ἀντέγραψε καὶ κόσμισε ὁ Τουρριανός. Ἡ ἐργασία τοῦ Andrés, παρὰ τὶς ἀναπόφευκτες ἀτέλειές της² (με τὶς βιβλιογραφικὲς δυσκολίες ἐνὸς Ἰσπανοῦ στὰ ἑλληνικὰ δημοσιεύματα καὶ τὴν ἔλλειψη, στὴ σημερινὴ Ἰσπανία, παράδοσης στὴ μελέτη τοῦ μεταβυζαντινοῦ ἑλληνισμοῦ), ἀνοίγει τὸ δρόμο στὴν πραγματοποίηση ἀνάλογων ἐρευνῶν, οἱ ὁποῖες θὰ συμβάλλουν ἀσφαλῶς καὶ στὴ διασάφηση σκοτεινῶν σημείων τῆς ἱστορίας τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, ἀλλὰ καὶ στὴν τόσο λίγο μελετημένη ἱστορία τῶν πολιτιστικῶν σχέσεων τῆς τουρκοκρατούμενης Ἑλλάδας με τὴ χριστιανικὴ Εὐρώπη.

I. K. ΧΑΣΙΩΓΗΣ

1. Τέτοιες περιγραφές ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν συγγραφέα· βλ. κυρίως τὴν ἐργασία του Catálogo de los códices griegos desaparecidos de la Real Biblioteca de el Escorial, Μαδρίτη 1968.

2. Στὴ σ. 12 (καὶ σ. 208, στὸ Εὐρετήριο) ὁ Ἐπισκοπόπουλος πρέπει νὰ μεταγραφῆ ἰσπανικὰ Episcópulo, ὅχι Episcópulo, καὶ ὁ Νεόφυτος Ροδινός νὰ ἐξαίρεθῆ ἀπὸ τὴν ὁμάδα τῶν Κρητικῶν κωδικογράφων, ἀφοῦ εἶναι Κύπριος· ὁ S. D. Aristarchi τῆς σ. 24 (σημ. 14) εἶναι ὁ S. d' Aristarchi καὶ ἡ Kople δὲν σημαίνει τίποτε ἀν δὲν γραφῆ ἀνκλυτικά καὶ σωστὰ Constantinopla· στοὺς συνεργάτες τοῦ Hurtado de Mendoza (σ. 42) ὁ Nicolás de Nauplia πρέπει νὰ προσδιοριστῆ καλύτερα ὡς Nicolás Mürmuris (de Nauplia) καὶ ὁ Juan de Mauromata τοῦ Páez de Castro νὰ ἀποδοθῆ ὡς Mavromati· στὴν περιγραφή τοῦ κώδ. Salmanticensis Gr. 2737, ὁ κολοφῶνας νὰ συμπληρωθῆ, μετὰ τὴ λέξη σθένος, μετὰ τὸ ἐπιμελημένο τέλος (βλ. πίν. XIX) καὶ στὸ βιβλιογραφικὸ σημείωμα τοῦ κώδ. Esc. P. I. 7 νὰ γραφῆ ἀναλώμασι ἀντὶ ἀναλώματι καὶ ἀντιγραφέως ἀντὶ ἀντιγράφου (ποὺ διορθώθηκε ἀπὸ νεώτερο, ὅχι πάντως ἑλληνικό, χέρι) (βλ. πίν. XXVII· πρβ. πίν. XXV, XXIX).

D. J a c o b y, La féodalité en Grèce médiévale. Les "Assises de Romanie", sources, application et diffusion. (Documents et Recherches, X), Paris 1971. 8ο, σσ. 358.

Οι 'Ασίζες τῆς Ρωμανίας, ἡ κωδικοποίηση δηλ. τῶν φεουδαρχικῶν ἐθίμων στὴν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας στὴν Ἑλλάδα, εἶναι πολύτιμη πηγή ὄχι μόνο γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴ φιλολογία γενικὰ τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου στὸν μεσαιῶνα, ἀλλὰ εἰδικότερα γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ δικαίου στὴ μεσαιωνικὴ Πελοπόννησο. Ἀπὸ τίς συλλογές τοῦ φεουδαρχικοῦ δικαίου ποὺ ἐφαρμόσθηκε στὰ ἐδάφη ποὺ κατέκτησαν οἱ Σταυροφόροι, ἡ πιὸ γνωστὴ εἶναι ἢ μὲ τὸ ὄνομα «'Ασίζες τοῦ Βασιλείου τῶν Ἱεροσολύμων». Ἐνῶ ὅμως οἱ τελευταῖες αὐτὲς ἔγιναν ἀντικείμενο ἰδιαίτερης μελέτης—κι αὐτὸ γιὰ τὸ Βασίλειο τῶν Ἱεροσολύμων, μὲ τὸ νὰ ἰδρυθῆ στοὺς Ἁγίους Τόπους, ἔδωσε σ' αὐτὲς μιὰ ἀγγλὴ καὶ μιὰ γοητεία—οἱ 'Ασίζες τῆς Ρωμανίας, παρὰ τὴν ἀξιόλογη ἐξάπλωσή τους τόσο στὴ Φραγκοκρατούμενη ὅσο καὶ στὴ Βενετοκρατούμενη Ἑλλάδα καὶ παρὰ τὴν ἐπιβίωσή τους ὡς τὸν 18ο αἰῶνα, δὲν μελετήθηκαν μὲ τὸ ἴδιο μέτρο ἀπὸ τοὺς εἰδικούς.

Πρῶτος ὁ P. Canciani τὸ 1785 δημοσίευσε τίς 'Ασίζες στὴ σειρά «Barbarorum leges antiquae», καὶ μόλις τὸ 1930 ἀνέλαβε τὴν κριτικὴ ἔκδοσή τους ὁ G. Recoura. Ἡ ἔκδοσις ὅμως αὐτὴ κάθε ἄλλο παρὰ ἱκανοποιητικὴ ὑπῆρξε, τὰ δὲ συμπεράσματα σὲ πολλὰ σημεῖα ὡδήγούσαν σὲ τέτοια σφάλματα, ὥστε ἦταν πιὰ ἀναγκαῖο νὰ μελετηθοῦν οἱ 'Ασίζες συστηματικὰ καὶ κυρίως μὲ βάση τὰ νέα ἱστορικὰ στοιχεῖα. Τὸ ἐπιστημονικὸ αὐτὸ desideratum ἐργάζεται νὰ καλύψῃ μὲ τὴν τελευταία μελέτη του ὁ D. Jacoby, γνωστὸς γιὰ τίς ἐρευνές του γύρω ἀπὸ τὰ πράγματα τῆς μεσαιωνικῆς Ἑλλάδος.

Ἡ ἐνδιαφέρουσα αὐτὴ ἐργασία διαίρεται σὲ τρία μέρη: Μέρος Α': Ἡ δημιουργία τῶν 'Ασιζῶν τῆς Ρωμανίας (σ. 17-91). Μέρος Β': Ἡ ἐπίσημη ἔκδοσις τῶν 'Ασιζῶν τῆς Ρωμανίας καὶ τὰ χειρόγραφα στὴ βενετικὴ διάλεκτο (σ. 93-174). Μέρος Γ': Ἐφαρμογὴ καὶ ἐπιβίωσις τῶν 'Ασιζῶν τῆς Ρωμανίας (σ. 175-308). Συμπέρασμα (σ. 309-311). Ἀκολουθεῖ ἔκδοσις 20 ἐγγράφων ἀπὸ τὰ Κρατικὰ Ἀρχεῖα τῆς Βενετίας, ποὺ ἀναφέρονται στὴν χρῆσις τῶν 'Ασιζῶν ἀπὸ τὸν 14ο ὡς τὸν 16ο αἰῶνα (σ. 313-333). Ἡ ἐργασία ἀρχίζει μὲ μικρὸ πρόλογο (σ. 7-8), πίνακα βραχυγραφῶν (σ. 9-12) καὶ εἰσαγωγὴ (σ. 13-16), καὶ κλείνει μὲ πίνακα κυρίων ὀνομάτων προσώπων καὶ τόπων (σ. 337-350), πίνακα τεχνικῶν ὄρων (σ. 351), καὶ πίνακα τῶν 'Ασιζῶν μὲ παραπομπὴ στὸ κείμενο, ὅπου ἀναφέρεται ἡ καθεμιὰ (σ. 353-356).

Μέρος Α': Στὸ πρῶτο μέρος ὁ συγγρ. ἀσχολεῖται μὲ τὸ πρόβλημα τῆς δημιουργίας τῶν 'Ασιζῶν. Στὰ πρῶτα τρία κεφάλαια ἐξετάζονται τὰ σπουδαιότερα γεγονότα τῆς ἱστορίας τοῦ Φραγκικοῦ Μορέως σὲ σχέση πάντοτε μὲ τίς 'Ασίζες (σ. 19-27), τὰ στοιχεῖα ποὺ δημιούργησαν τὸ δίκαιο τοῦ Μορέως (σ. 29-50), ἡ νομοθεσία καὶ τὰ ἔθιμα στὶς 'Ασίζες τῆς Ρωμανίας (σ. 51-62). Στὰ ἐπόμενα δύο κεφάλαια ὁ συγγρ. ἐξετάζει τίς πηγές (σ. 63-74) τῆς χρονολογίας τῆς τελικῆς συνθέσεως (σ. 75-82), τὴ γλώσσα (σ. 82-88) καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ (σ. 88-91) τῶν 'Ασιζῶν.

Γιὰ τὴ διάρθρωσις τοῦ πρώτου μέρους, ποὺ εἶναι μεθοδολογικὰ ἄριστη—χαρακτηριστικὸ ποὺ διακρίνει πάντοτε τίς ἐργασίες τοῦ συγγρ.—ἔχω νὰ κάνω τὴν ἐξῆς παρατήρησις: Λείπουν τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἐτυμολογία τῆς λ. «ἀσί-

ζα) και κυρίως οι έρμηνείες που έδωσε σ' αυτήν ή έλληνική γλώσσα. Βέβαια ό συγγρ. παρακάμπτει τó θέμα, παρατηρώντας πολú σωστά ότι ό βρος «assise» βρίσκεται «uniquement dans des textes originaires du royaume latin de Jérusalem ... C'est donc à tort que notre recueil a été intitulé Assises de Romanie, parallèlement aux Assises de Jérusalem» (σ. 62), και «C'est par analogie avec les Assises de Jérusalem qu'on a intitulé notre recueil AR, dénomination reprise par Recoura» (σ. 14, σημ. 2). Νομίζω όμως ότι σέ μιá έργασία πλήρη, όπως αυτή, θά έπρεπε νά υπάρχει έστω ένα σημείωμα για τήν έτυμολογία τής λέξεως. Ανάλογη έρευνα είχε κάνει ό Σάθα στόν πρόλογο τής έκδόσεως τών 'Ασιζών του Βασιλείου τών 'Ιεροσολύμων και Κύπρου (Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, τόμ. 6, σ. ση' - π'), όπου γράφει: «Τά άνωτέρω ειρημένα ούδέν άξιούσιν ένα έπιλύσωμεν όριστικώς ζήτημα τοσούτον σπουδαίον, άλλ' άπλώς όπως διανοίξωσιν ευρύτερον όρίζοντα εις τόν μέλλοντα ιστορικών τών 'Ασιζών...» (σ. π'). Όπωσδήποτε όμως ό συγγρ., «ό μέλλον ιστορικός τών 'Ασιζών» του Σάθα, στό πρώτο μέρος τής έργασίας του δίνει απάντηση σέ δύο σημαντικά και άμφισβητούμενα έως σήμερα προβλήματα: στή χρονολογία τής συνθέσεως τών 'Ασιζών, που όριστικά τις τοποθετεί στα χρόνια 1333 - 1346, καταρρίπτοντας έτσι τήν παλιά θεωρία του Recoura (που δεχόταν ως χρονολογία συνθέσεως τά χρόνια 1316 - 1325), και στήν αρχική γλώσσα συνθέσεως τών 'Ασιζών, που υποστηρίζει ότι ήταν ή γαλλική.

Τό Β' Μέροσ, που αποτελείται από τρία κεφάλαια, αναφέρεται στήν έπίσημη έκδοση τών 'Ασιζών (σ. 95 - 113), στα χειρόγραφα (σ. 115 - 167) και στή χειρόγραφη παράδοση (σ. 169-173). Στό τέλος ό συγγρ. δίνει πίνακα ταξινομήσεως τών χειρογράφων (σ. 174). Από τά δέκα γνωστά στόν Recoura χειρόγραφα, ό συγγρ. δέν μπόρεσε, παρά τις σχετικές έρευνες, νά εντοπίσει τó χειρόγραφο *D*, που ό πρώτος έκδότης τών 'Ασιζών τó είχε δη πριν από σαράντα περίπου χρόνια στό αρχείο τής οικογένειας Καλογερά στήν Κέρκυρα. Στα δέκα όμως αυτά χειρόγραφα προσθέτει ό συγγρ. δύο νέα, τó *P* (Philadelphia, University of Pennsylvania, Lea 5) και τó *W* (Washington, Library of Congress, Law Library, L 5). Τά χειρόγραφα χρονολογούνται από τó 1423 ως τόν 18ο αί., και προέρχονται από τή Βενετία (τά περισσότερα) και από τήν Κέρκυρα (δύο τουλάχιστον). Ό συγγρ. περιγράφει αναλυτικά τά δύο νέα, άγνωστα χειρόγραφα (τó *P* και τó *W*), ενώ για τά υπόλοιπα περιορίζεται στή διόρθωση και τή συμπλήρωση τών παλιών περιγραφών του Recoura.

Στό Γ' Μέροσ, που παρουσιάζει και τó μεγαλύτερο ενδιαφέρον, εξετάζεται για πρώτη φορά ή έφαρμογή και ή επιβίωση τών 'Ασιζών στα έδάφη τής Ρωμανίας: Στήν Πελοπόννησο (σ. 179 - 183), στήν Εύβοια (σ. 185 - 214), στό Ναύπλιο και Άργος (σ. 213 - 222), στήν Κορώνη και Μεθώνη (σ. 223 - 235), στήν Τήνο και Μύκονο (σ. 237 - 252), στήν Κέρκυρα (σ. 253 - 270) και στό δουκάτο του Αιγαίου (σ. 271 - 293). Τέλος σέ ιδιαίτερο κεφάλαιο με τόν τίτλο «Η Βενετία και οι 'Ασιζες τής Ρωμανίας» (σ. 295 - 308) ό συγγρ. ασχολείται με τήν έφαρμογή τών 'Ασιζών στα βενετοκρατούμενα μέρη, εξετάζοντας συγχρόνως τή στάση τής Βενετίας σχετικά με τó δικαιο αυτό.

Τό δικαιο του Μορέως γνώρισε μεγάλη διάδοση, ήδη από τις αρχές του

13ου αιώνα, σε πολλές περιοχές της Ρωμανίας, και στην επιβίωσή του για πολλούς αιώνες συνετέλεσε η σύνθεση των Άσιζών ανάμεσα στα χρόνια 1333-1346. Η συνέχισή του όμως δεν περιορίστηκε μόνο στα κράτη που δημιουργήθηκαν από τους Λατίνους στις αρχές του 13ου αιώνα, αλλά εμφανίζεται παράλληλα και στα εδάφη που η Βενετία περιέλαβε κάτω από τη σημαία του Αγίου Μάρκου, δηλ. στην Εύβοια, Ναύπλιο, Κορώνη, Μεθώνη, Τήνο, Μύκονο, Νάξο και Κέρκυρα. Η κατάκτηση των περιοχών αυτών δεν έσήμαινε μόνο το τέλος μις πολιτικής καταστάσεως, δηλ. της βυζαντινής, αλλά επέφερε και αλλαγές στη διαμόρφωση της ελληνικής κοινωνίας. Έτσι μεταφωτεύεται σιγά σιγά στη Ρωμανία ή φεουδαρχία, σαν ένα φαινόμενο όμως που δεν είναι ίδιο σε όλες τις περιοχές. Η φύση της προσδιορίζεται από τοπικά κυρίως στοιχεία, ανάλογα με το μέρος όπου εμφανίζεται. Στις περισσότερες περιοχές οι Έλληνες περνούσαν στην τάξη των vassali. Ίδιαίτερη περίπτωση αποτελεί η Πελοπόννησος, όπου οι τοπικοί άρχοντες, συνεχίζοντας ένα παλιό καθεστώς, περνούσαν στην τάξη των φεουδαρχών. Αντίθετα στην Εύβοια οι Έλληνες vassali είναι λίγοι, ενώ στο δουκάτο του Αιγαίου Έλληνες και Λατίνοι αποτελούν από κοινού την τάξη των φεουδαρχών. Στην Τήνο και στη Μύκονο πάλι, οι φεουδάρχες είναι όλοι Έλληνες, ενώ συγχρόνως καλλιεργούν τη γη.

Η Βενετία ενόησε τη διάδοση των Άσιζών, μολοντί το πολιτικό της σύστημα και η νοοτροπία της ήταν ξένα προς τη φεουδαρχία. Υιοθετώντας βέβαια μιὰ πολιτική γραμμή καθαρά πραγματιστική, ήταν φυσικό ότι θα εννοούσε τη συνέχιση του δικαίου αυτού μέσα σε πλαίσια, που δεν θα ήταν αντίθετα προς τα συμφέροντά της. Στα βενετοκρατούμενα αποικιακά εδάφη συνυπάρχουν ειρηνικά τρία διαφορετικά δίκαια: το βυζαντινό, που κανονίζει τη ζωή του ελληνικού πληθυσμού, το δίκαιο των Άσιζών, που καθορίζει την τύχη των φεούδων και τη δικαιοδοσία των φεουδαρχών, και τέλος το βενετικό, που εμφανίζεται κυρίως στον εμπορικό και δικαιοπρακτικό τομέα.

Σχετικά με τους τίτλους των κεφαλαίων, νομίζω ότι αφού ο συγγρ. προτιμά την ονομασία «La Principauté de Morée» (τίτλο που δίνει στο πρώτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους) αντί «La Morée Franque», τότε, για να υπάρχει αντίστοιχη έρω, θα έπρεπε να τιτλοφορήσει το σχετικό με τη Βυζαντινή Πελοπόννησο κεφάλαιο «Le Despotat Grec de Morée» αντί «Le Péloponnèse byzantin».

Προσθέτω εδώ μερικές παρατηρήσεις σχετικά με τα εύρητηρια και τον τρόπο παραπομπής. Ενώ στην αρχή τονίζεται ότι το εύρητηριο δεν περιλαμβάνει όνόματα συγχρόνων συγγραφέων, δεν υπάρχει έναίο σύστημα ως προς τη μνεία των προγενέστερων συγγραφέων. Έτσι καταχωρίζονται λ.χ. τα όνόματα του Hopf, Recoura, Gerland κ.ξ. και δεν μνημονεύεται ο Σάθας, μολοντί το όνομά του αναφέρεται ακόμη και στον πίνακα βραχυγραφιών. Ομοιομορφία δεν υπάρχει επίσης στα όνόματα προσώπων. Άλλοι αναγράφονται σχολαστικά και οι δύο τύποι του όνόματος, όπως ακριβώς παραδίδονται στο κείμενο (λ.χ. Correr Giovanni ή Zuan, Messinghen Giovanni ή Johannes, και άλλοι προτιμάται ή μεταγραφή του όνόματος στη γλώσσα που γράφει ο συγγρ., ακόμη κι όταν αυτό παραδίδεται με τη λατινική του μορφή (λ.χ. Ispanus Jean, ενώ στο έγγραφο αναφέρεται ως Johannes, σ. 255, σημ. 8). Σε άβλεψία προφανώς οφείλεται το γεγονός ότι ο συγγρ. ονομάζει Giovanni τον Dondi, ενώ στο κείμενο παραδίδεται ως Ser Jacobo Dondi (σ. 263, σημ. 6), εκτός αν πρόκειται για άλλον Dondi, που το όνομά του όμως δεν υπάρχει στο εύρητηριο. Στο λήμμα Vlacho Jo-

hannes τὸ ὄνομα τῆς συζύγου ἀντὶ νὰ σημειωθῆ ἀπὸ κάτω, ὅπως γίνεται σὲ ἄλλες περιπτώσεις οἰκογενειακοῦ ὀνόματος (βλ. λ. Carceri, Noyer, Verona κτλ.), καταχωρίζεται σὲ ἰδιαίτερο λῆμμα ὡς Helena καὶ χωρὶς κανένα παραπεμπτικό.—'Ασυμφωνία παρατηρεῖται καὶ στὰ τοπωνύμια. Στὸ λῆμμα λ.χ. Négrepont ou Eubée βρίσκονται συγκεντρωμένες ὅλες οἱ παραπομπές, καὶ σωστὰ ὁ συγγρ. ἀπὸ τὸ λ. Eubée παραπέμπει στὸ λ. Négrepont. Δὲν ἰσχύει ὅμως τὸ ἴδιο γιὰ τὸ λῆμμα Napoli di Romania ou Nauplie. Ἐκεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πρῶτο, ἔχομε καὶ ξεχωριστὸ λ. Nauplie χωρὶς ἀντίστοιχο παραπεμπτικό, ἄσχετα ἐὰν τὸ ἕνα δηλώνῃ τὴ Ρωμανία καὶ τὸ ἄλλο τὸ Νάυπλιο. Ἐπίσης τὸ τοπωνύμιο Psorarus πρέπει νὰ εἶναι λάθος ἀντὶ Psorari=Ψωραροί (βλ. σ. 264 καὶ εὔρετῆρι).

Τέλος στὸν πίνακα τεχνικῶν ὄρων ὑπάρχει λῆμα gonico καὶ λῆμμα γονικός. Καὶ τὸ μὲν gonico ἔχει περιληφθῆ σωστὰ στὸν πίνακα ὡς ὄρος. Ὁ συγγρ. στίς σ. 288-289 ἀναφέρεται σ' αὐτὸ ὡς οὐσιαστικό: «terre héréditaire (gonico), au titre de son gonico, la donation du gonico, dello gonico predetto». Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ ὄρος, ἀπὸ ἐπίθετο (γονικὴ γῆ, γονικὴ κληρονομία, γονικὴ κληρονομία, γονικὴ ποσότης, γονικὴ οὐσία, γονικὰ κτήματα, γονικὸν χωράφιον, γονικὰ βελτιώματα, γονικὰ ὑποστατικά κτλ.) κατέληξε νὰ οὐσιαστικοποιηθῆ. Ἔτσι γονικὸν - γονικὰ σημαίνει πατρογονικὴ κληρονομία. Ἀπὸ ἐκεῖ γονικάριος, γονικάριος = ὁ κάτοχος γονικοῦ, γονικοχάριτι=τὸ ἔγγραφο, ὅπου στηρίζεται ὁ κτηματικὸς τίτλος τοῦ γονικοῦ (βλ. G. OSTROGORSKIJ, Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Βρυξέλλες 1954, σ. 70, 73, 74, 107, 108, 123, 132-135 κ.έ. Χριστιανικὴ Κρήτη 1, 1912, 322, 329). Τὸ λῆμμα ὅμως γονικός μὲ τὴν ἐλληνικὴν του μορφὴν δὲν ἀνταποκρίνεται παρὰ σὲ μιὰ ἐπεξήγηση τοῦ συγγρ., ποὺ δίπλα στὸ gonico σημειώνει σὲ παρένθεση «du grec γονικός» (σ. 288, σημ. 4). Ἄρα στὴ συγκεκριμένη περίπτωσι δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ βρισκεται στὸν πίνακα, γιὰτὶ σύμφωνα μ' αὐτὸ τὸ σύστημα θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχῃ ἡ ἀντιστοιχία στὰ ἐλληνικὰ λ.χ. τοῦ παρὰς (ἐλλ. παπάς), parichus (ἐλλ. πάροικος) κ.ἄ.

Ἡ τόσο πλούσια σὲ νέο καὶ ἄγνωστο ὕλικὸ ἔργασίαι τοῦ Jacoby συμβάλει οὐσιαστικὰ στὴν προαγωγή τῶν μεσαιωνικῶν σπουδῶν. Καλύπτει ἕνα μεγάλο κενὸ στὴν ἱστορίαι τῆς μεσαιωνικῆς Ἑλλάδος καὶ συγχρόνως ἀποτελεῖ σταθερὴν βάσιν, ἀπ' ὅπου θὰ ξεκινήσουν πολλὲς ἐπὶ μέρους μελέτες γύρω ἀπὸ τὴ σκοτεινὴν ἀκόμη ἱστορίαι τῆς Ρωμανίας. Ἀπὸ τὸν συγγρ., ποὺ γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ χειρίσθηκε μὲ ἀνεση καὶ ἐπιστημονικὴ εὐσυνειδησία τόσο τὸ ἐρευνητικὸ ὅσο καὶ τὸ συνθετικὸ μέρος τῆς μελέτης του, περιμένομε σύντομα, σὰν τὸν πιὸ εἰδικὸ, νὰ μᾶς δώσῃ καὶ τὴν κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ κειμένου τῶν Ἀσιζῶν, ὥστε τὸ ἔργο νὰ ὀλοκληρωθῆ.

ΧΡΥΣΑ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ

E. Fenster, Laudes Constantinopolitanae. [Miscellanea Byzantina Monacensia, 9], Μόναχο 1968. 80, σσ. 379.

Ἡ συνῆθεια νὰ ἐγκωμιάζεται μιὰ πόλις εἶναι τόσο παλιὰ ὅσο καὶ ἡ ὑπαρξὴ τῆς ἴδιας τῆς πόλης. Ἡ πόλις ποὺ κατεξοχὴν ὑμνήθηκε στὴν ἀρχαιότητα ἀπὸ ποιητὰς, ρήτορες καὶ φιλοσόφους εἶναι ἡ Ἀθήνα. Στὴν ἀλεξανδρινὴ ἐποχὴ, ὅποτε ἡ πόλις ἄλλαξε χαρακτῆρα, τὸ ἐγκωμιοῦ τῆς τὸ ἔπλεκαν κυρίως αὐτικοὶ ἐπαγγελματίες τοῦ εἴδους μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ ἐγκωμιασμοῦ τῶν βασιλέων καὶ τῶν ἀρχόντων τῆς.

Ἡ Ρώμη εἶναι ἡ δεύτερη πόλις ποὺ ὑμνήθηκε πολὺ στὴν ἐποχὴ τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας ἀλλὰ καὶ ἀργότερα ὡς τὸν μεσαίωνα. Παράλληλα ὁμοίως μὲ τὴν κτίση καὶ τὴν ἄνοση τῆς Κωνσταντινούπολης δημιουργεῖται νέος πόλις ἕξις. Στὸ μεταξὺ στὰ ἐγχειρίδια τῆς Ρητορικῆς συμπεριλαμβάνεται καὶ ἡ μέθοδος γιὰ τὸ «Περὶ ἐπιδεικτικῶν» τοῦ ρήτορα Μενάνδρου. Ἔτσι τὰ ἐγκώμια γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ποὺ δέχτηκαν ἀπὸ τὰ ἐγκώμια τῆς Ρώμης, ἀκολουθοῦν ὡς πρὸς τὴν δομὴ τους κυρίως τοὺς κανόνες τῶν ρητορικῶν αὐτῶν ἐγχειριδίων, ἀπὸ τὰ ὑποῖα δανείζονται ἀκόμη καὶ φράσεις ὀλόκληρες.

Τὰ ἐγκώμια γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη εἶναι τὸ ἀντικείμενο τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς τοῦ E. Fenster ποὺ παρουσιάζουμε. Τὸ ὕλικό ποὺ εἶχε νὰ συγκεντρώσῃ καὶ νὰ ἀξιολογήσῃ ὁ συγγρ. εἶναι ἀπέραντο. Γι' αὐτὸ ἀμέσως στὸν πρόλογο δηλώνει ὅτι δὲν ἐπιδίωξε πληρότητα στὴν παράθεση τοῦ ὕλικου ποὺ συγκεντρώθηκε ἀπὸ τὶς πηγές. Ἐπίσης τοὺς ξένους περιηγητὲς ἔλαβε ὑπόψη μόνο εὐκαιριακά. Περ' ὅλ' αὐτὰ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἔργων ποὺ χρησιμοποιοῦντο, ὅπως δείχνει ὁ κατάλογος τῶν πηγῶν (σ. 366), εἶναι ἀρκετὰ μεγάλος: 333 συγγραφεῖς ἢ τίτλοι ἀνώνυμων ἔργων μελετήθηκαν, ἀξιολογήθηκαν καὶ ἐρμηνεύτηκαν μὲ κριτικὸ πνεῦμα.

Μετὰ τὴν εἰσαγωγή (σ. 1 - 13), ὅπου ἐξετάζεται σὲ γενικὲς γραμμὲς ἡ προϊστορία τῶν ἐγκωμίων τῶν πόλεων, ὁ συγγρ. ἐξετάζει σύντομα (σ. 14 - 19) τὰ ἐγκώμια τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὴν κτίση του ὡς τὴν ἰδρυση τῆς Κωνσταντινούπολης. Στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ ἐπαίνους ποὺ γράφονται μόνο ἐπ' εὐκαιρία γιὰ τὴν ὑπέροχη φυσικὴ θέση τοῦ Βυζαντίου, τὸ λιμάνι του καὶ τὴν εὐφορία τοῦ ἐδάφους, καὶ ὄχι γιὰ ἐγκώμια τοῦ (ἐπιδεικτικοῦ γένους). Ἀπὸ τὴ σ. 20 ἀρχίζει ἡ διαπραγματεύση τῶν «*laudes Constantinopolitanae*». Ἡ διάταξις τῆς ὕλης ἔχει ὡς ἐξῆς: Διακρίνονται ὀκτὼ ἐνόητες (ὁ συγγρ. δὲν χωρίζει τὸ βιβλίον κατὰ τὸν συνηθισμένον τρόπο σὲ μέρη, κεφάλαια κτλ.), ποὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ ὀκτὼ διαδοχικὰ χρονικὰ διαστήματα ἀπὸ τὴν κτίση ὡς τὴν ἄλωσιν καὶ ποὺ τιτλοφοροῦνται μὲ τὴν ἐπικρατέστερον κάθε φορὰ χαρακτηρισμὸ τῆς πόλης: *δευτέρα Ρώμη - βασιλεὺς πόλις* (στὸν πίνακα περιεχομένων ὁ τίτλος μὲ ἀντίστροφη φορὰ *βασιλεὺς πόλις - δευτέρα Ρώμη*) (σ. 20-54), *Νέα Ρώμη - βασιλεύουσα πόλις* (σ. 55-96), *θεοφύλακτος πόλις* (σ. 97-131), *ὀφθαλμὸς καὶ καρδιά τῆς γῆς* (σ. 132-167), *δοῦλη πόλις* (σ. 168-184), *θέατρον τῆς οἰκουμένης* (σ. 185-226), *ἔρεισμα τῶν χριστιανῶν* (σ. 227-267), *ἡ Πόλις* (σ. 268-315). Ἀκολουθεῖ περιλήψις (σ. 316-325), καὶ στὸ τέλος ἐκδίδεται ἀπόσπασμα ἐνὸς ἐγκωμίου γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ Γεωργίου Καρβώνη ἀπὸ τὸν κώδ. Vatic. gr. 444 μὲ γερμανικὴ μετάφραση, καὶ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Μιχαὴλ Γαβρᾶ ποὺ παραλήπτης τῆς εἶναι κατὰ τὸν συγγρ. ὁ Γεώργιος Καρβώνης. Ἀκολουθεῖ πίνακας πηγῶν καὶ πίνακας λέξεων.

Οἱ συγγραφεῖς καὶ τὰ κείμενα στὰ ὁποῖα στηρίχθηκε κυρίως ὁ συγγρ. εἶναι οἱ: Θεμιστιος, Ἰμέριος, Λιβάνιος, Γρηγόριος Ναζιανζηνός, Προκόπιος, Παῦλος Σιλεντιάριος, Μιχαὴλ Ψελλός, Θεόδωρος Πρόδρομος, Κωνσταντῖνος Μανασσῆς, Νικήτας Χωνιάτης, Θεόδωρος Β' Λάσκαρις, Μανουὴλ Ὁλόβολος, Γρηγόριος Κύπριος, Θεόδωρος Μετοχίτης, Νικηφόρος Κάλιστος Ξανθόπουλος, Νικηφόρος Γρηγοῦρας, Δημήτριος Κυδωνῆς, Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς, Ἰωσήφ Βρυένιος, Ἰσίδωρος Κιέβου, οἱ ἱστορικοὶ τῆς Ἑλλάδος Δού-

κας, Σφραντζής, Κριτόβουλος, Χαλκοκονδύλης, ὁ βίος τοῦ Ἰωάννου Ἀκακίου, οἱ μοναδίες καὶ οἱ θρήνοι γιὰ τὴν Ἄλωση. Παράλληλα ὁμως συνεξετάζονται οἱ σύγχρονοι μ' αὐτοὺς συγγραφεῖς ποὺ ἐξύμνησαν σὲ μικρότερο βαθμὸν ἢ ἐπ' εὐκαιρίᾳ τὴν πόλιν. Ἡ ἐργασία εἶναι καλογραμμμένη καὶ δείχνει τὴν εὐχέρεια μὲ τὴν ὁποία ὁ συγγρ. χρησιμοποίησε τίς πηγὰς καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία. Τοποθετεῖ σωστὰ τοὺς διαφόρους συγγραφεῖς στὴν ἐποχὴ καὶ τὸ περιβάλλον μέσα στὸ ὁποῖο ἔζησαν, καὶ κρίνει μὲ ὀξύνοια τὸ ρόλο ποὺ διαδραμάτισαν στὶς ποικίλες φάσεις τῆς ζωῆς τῆς βασιλεύουσας. Βέβαια ὁρισμένες γενικότητες θὰ μπορούσαν ν' ἀποφευχθοῦν καὶ μερικὰ πράγματα νὰ θεωρηθοῦν γνωστά. Θὰ κέρδιζε ἔτσι τὸ βιβλίον σὲ συνοχὴ. Ἐπίσης κάποια λιτότητα στὸ ὕψος θὰ συνέβαλλε σὲ μιὰ πιὸ ἀνετη παρακολούθηση τῶν νοημάτων.

Μερικὲς ἐπιμέρους παρατηρήσεις: Ὁ συγγρ. δὲν παραθέτει σὲ χωριστὸ πίνακα τὴ σπουδαιότερη ἔστω ἀπὸ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία ποὺ χρησιμοποίησε. Ἡ ἐπιλογὴ τῆς βιβλιογραφίας γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῆς Ρωμαϊκῆς ἰδέας στὴ σ. 4, σημ. 3 δὲν εἶναι βέβαια ἀρκετὴ. Ἡ ἐκτενὴς ἐξέταση τοῦ ἐγκωμίου τῆς Νίκαιας τοῦ Θεοδώρου Β' Λάσκαρη, ὅσο κι ἂν ἡ περίπτωσις εἶναι ἀρκετὰ ἐνδιαφέρουσα, θὰ μπορούσε νὰ μὴν ἀποτελέσῃ αὐτοτελὲς τμήμα μιᾶς ἐνότητος (τῆς ἐνότ. *δούλη πόλις*) ἀλλὰ ν' ἀποτελέσῃ χωριστὸ κεφάλαιο (στὸ τέλος ἴσως τῆς ἐργασίας) μαζὶ μὲ τὴν ἐπίδραση γενικότερα τῶν ἐγκωμίων τῆς Κωνσταντινούπολης στὰ ἐγκώμια καὶ ἄλλων πόλεων (τῆς Θεσσαλονίκης π.χ., βλ. σ. 176-78 καὶ 309-15). Στὸν πίνακα πραγμάτων εἶναι καταχωρισμένες κάτω ἀπὸ ἓνα λῆμμα παραπομπὲς σὲ λιγότερο ἢ περισσότερο διαφορετικὲς ἀπὸ τὸ λῆμμα λέξεις ἢ ἐκφράσεις. Στὸ λῆμμα π.χ. *ὀφθαλμὸς τῆς γῆς* στίς σσ. 30, 32, 205, 221 ἀπαντᾷ *ὀφθαλμὸς τῆς γῆς* ἢ *Auge der Erde*, στίς σσ. 60, 231 *Auge der Welt*, στίς σσ. 110, 133, 212, 241 *ὀφθαλμὸς τῆς οἰκουμένης* ἢ *Auge der Ökumene*, στή σ. 170 *Augapfel aller Städte*, στή σ. 284 *πόλεων πασῶν ὀφθαλμὸς* στή σ. 287 *Augapfel der Welt* καὶ στή σ. 298 *Augapfel des Ostens und der Christenheit*. Αὐτὸ θὰ ἔπρεπε νὰ δηλωθῇ στὴν ἀρχὴ τοῦ πίνακα ἢ, τὸ προτιμότερο, νὰ γίνῃ ἡ διάκρισις μέσα σ' ἓνα γενικὸ λῆμμα *ὀφθαλμὸς*. Ἴσως δὲν παρατίθενται πάντοτε ὅλες οἱ παραπομπές, βλ. στή σ. 200 (στὸ τέλος καὶ στὴν ἀρχὴ τῆς σ. 201) *Augapfel des Auges der Welt*, (προκειμένου γιὰ τὴν Ἁγία Σοφία). Χρήσιμος θὰ ἦταν ἀκόμη ἓνας πίνακας ὅλων τῶν χωρίων ποὺ συζητοῦνται καὶ ἐρμηνεύονται στὴν ἐργασία. Στὴ σ. 272 οἱ παραπομπὲς τῶν σημ. 2 καὶ 3 III 12, 1: 436, 15 κ.έ. καὶ IV 1, 2: 458, 20 κ.έ. τῆς ἐκδ. *Greco* ἀνήκουν στὸν Ψευδο-Σφραντζῆ καὶ ὄχι στὸν Σφραντζῆ ὅπως, ἀπὸ ἀβλεψία ἴσως, σημειώνεται. Στὴ σ. 273, σημ. 5 στὴν παραπομπὴ XIII 8:79,15 (*Δούκας*, ἐκδ. *Greco*) ἡ ἐλπίδα τοῦ Μανουῆλ στηρίζεται στὴ βοήθεια τῶν Δυτικῶν, ὄχι ἀπλῶς τοῦ Θεοῦ. Στὴ σ. 297 γρ. *ἀλλὰ ἐγὼ κατὰ τὴν ἔκδοσις καὶ γιὰ τὸ μέτρο, καὶ νὰ προστεθῇ ἡ ἀκριβὴς παραπομπὴ* στ. 39-40. Στὴ σ. 298, σημ. 1 ὁ «Θρήνος ἀνωμόμου ποιητοῦ ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως», ἐκδ. Ρούσσου ἀνατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Γ.Θ. Ζώρα, Ἄλωσις, στίς σσ. 250-53 καὶ ὄχι στίς σσ. 241-45. Στίς σελίδες αὐτὲς ἐκδίδεται ἡ παραλλαγὴ κατὰ τὸν κώδ. 3113 τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν. Σ. 300, σημ. 1: Τὸ γεγονός ὅτι τὸ Χρονικὸ περὶ τῶν Τούρκων Σουλτάνων (ἐκδ. Ζώρα, Ἀθ. 1958, σ. 87,7) δὲν συμφωνεῖ μὲ τοὺς θρήνους σχετικὰ μὲ τὴν ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ τῶν Τούρκων κατακτητῶν ἔναντι τῶν πολιορκουμένων Βυζαντινῶν θὰ ὀφείλεται πιθανόν στὸ ἰταλικὸ του πρότυπο, τὰ *Annali Turcheschi* τοῦ Francesco Sansovino¹· δὲν θὰ τὸ ὀνομάζαμε ἐλληνικὴ φιλοτουρκικὴ

1. Βλ. Ε. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Τὸ Χρονικὸ τῶν Τούρκων σουλτάνων καὶ τὸ ἰταλικὸ του πρότυπο, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 27 κ.έ.

πηγή. Στη σ. 303 γρ. Ἀξαγιώλης, ὄχι Ἀξαγιώλος (Axagiolos) ¹. Σ. 315: Τὸ ὄνομα τοῦ Τζάνε εἶναι Μαρίνος (ὄχι Mario) καὶ ὁ τίτλος τοῦ ἐπιγράμματος τοῦ Δημ. Μόσχου *Eis Bevetias* (ὄχι *Beneitian*). Σ. 328 (βλ. καὶ σ. 341): Ὁ τίτλος τοῦ ἐγκωμίου τοῦ Γεωργίου Καρβώνη καὶ τὸ ἀρχικὸ γράμμα εἶναι πιθανὸν γραμμένα στὸ χφ με κόκκινο μελάνι (ὁ συγγρ. ἔχει ὑπόψη του μόνον φωτογραφίες τοῦ χφ). Σ. 354 (βλ. καὶ σ. 329): Τὸ *Θυατεῖραν πόλεως ὠδημηένον* τοῦ τίτλου τοῦ κειμένου σημαίνει αὐτὸν ποῦ κατὰγεται ἀπὸ τὴν πόλη τῶν Θυατεῖρων καὶ ὄχι αὐτὸν ποῦ διώχτηκε ἀπὸ αὐτὴν (der aus der Stadt Thyateira vertrieben wurde). Συνεπῶς καὶ οἱ σχετικὲς παρατηρήσεις τῆς σ. 329 δὲν εὐσταθοῦν.

Ἡ ἐργασία ποῦ ἄρχισε μὲ σκοπὸ νὰ ἐξετάσῃ τὴ θέση τῆς Κωνσταντινούπολης στὴ σκέψη τῶν Βυζαντινῶν (βλ. Πρόλογο) καὶ ἡ ὁποία πῆρε τὴν τωρινὴ τῆς μορφή ἐπειδὴ ἔλειπαν οἱ σχετικὲς προεργασίες γιὰ ἓνα τέτοιο ἔργο, εἶναι μὴ θετικὴ συμβολὴ στὴν πληρέστερη γνωριμία ἐνὸς γραμματειακοῦ εἴδους τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς.

ΝΙΚΗ ΠΑΠΑΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ-ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ

Rainer Stichel, Studien zum Verhältnis von Text und Bild spät- und nachbyzantinischer Vergänglichkeitsdarstellungen. Die Anfangsmminiaturen von Psalterhandschriften des 14. Jahrhunderts, ihre Herkunft, Bedeutung und ihr Weiterleben in der griechischen und russischen Kunst und Literatur. (Byzantina Vindobonensia V), Wien 1971. σσ. 154, πίν. 8.

Στὸ βιβλίον τοῦ κ. Stichel ἐρευνᾶται ἡ ἀμοιβαία σχέση ἀνάμεσα στὰ κείμενα καὶ στὶς εἰκονογραφικὲς παραστάσεις μὲ θέματα σχετικὰ πρὸς τὴν παροδικότητα τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, ποῦ ἀπαντοῦν μέσα στὸν κόσμον τοῦ Βυζαντίου καὶ στὸν ρωσικόν, ὅπου ἔφτανε ἡ ἐπιρροή τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὸν 14ο ὡς τὸν 17ον αἰώνα. Θὰ ἤμπορούσαμε νὰ εἰποῦμε ὅτι ἀντικείμενό του εἶναι ἡ ἔρευνα ἐνὸς κεφαλαίου τῆς ἱστορίας τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς τέχνης μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς ἱστορίας τῶν ιδεῶν, ἀν οἱ ιδέες, ὡς πνευματικὰ γεννήματα ἀπὸ ἱστορικὸν χώρον, στὸν ὁποῖο ἐκτείνεται ἡ περιέργεια τοῦ συγγρ., τὸν ἀπασχολοῦσαν κάπως περισσότερο ἀπὸ τὴν αὐστηρὴ φιλολογικὴ ἀναζήτηση τῆς ἀλληλεξάρτησης καὶ ἀλληλεπίδρασης ἀνάμεσα στὰ σχετικὰ πρὸς τὴν ἔρευνά του κείμενα καὶ στὰ ἀντίστοιχὰ τῶν εἰκονογραφικῶν θέματα.

Ὁ συγγρ. ξεκινᾶει, στὴν ἔρευνά του, ἀπὸ τὶς προμετωπίδες τῶν Ψαλτηρίων Σερβικοῦ τοῦ Μονάχου (God. Slav. 4) φ. 1^v καὶ 2^v καὶ Βουλγαρικοῦ Tomić (Μόσχα, Κρατικὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο κώδ. 2752) φ. 3^r, τὰ ὁποῖα ἀντιγράφουν ἑλληνικὸ πρότυπον τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰώνα. Τὴν πραγματέυσή του τὴ χωρίζει σὲ τρία μέρη: Στὸ πρῶτον μέρος (σ. 15-79) ἀναλύονται οἱ μικρογραφίες τῶν Ψαλτηρίων Μονάχου φ. 1^v (εἰκ. 1) καὶ Tomić φ. 3^r (εἰκ. 2)

1. Γιὰ τὸ ὄνομα τοῦ ποιητῆ βλ. Γ.Θ. ΖΩΡΑ, Κάρολος ὁ Ε' τῆς Γερμανίας καὶ αἱ πρὸς ἀπελευθέρωσιν προσπάθειαι, ΕΦΣΑ περ. β' 5 (1954/55) 426, ὅπου δημοσιεύεται καὶ ὁλόκληρον τὸ ποίημα, καθὼς καὶ Ζ. ΤΣΙΡΗΝΑΝΗ, βιβλιοκρισία τοῦ παραπάνω δημοσιεύματος, Ἑλληνικά 20 (1967) 233-38.

μέ θέμα τὸ «Κυπέλλο τοῦ Θανάτου» (σ. 17-48), Μονάχου φ. 2^v (εἰκ. 4) με θέμα τὰ «Ὅστ' ἂ τὰ γεγυμνωμένα» (σ. 48-69) καὶ Ἄθω Μονῆς Διωνυσίου κώδ. 65 φ. 11^r με θέματα τὴν Κρίση καὶ τὸ Πῦρ τὸ Αἰώνιο (εἰκ. 7), φ. 11^v με θέματα τὸ Ξεψύχισμα καὶ τὴ Ζυγοστασία (εἰκ. 8) καὶ φ. 12^r με θέμα τὴ Ζωὴ τὴν ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο (εἰκ. 9) (σ. 70-75), καὶ ἐξετάζεται ἡ χρησιμοποίησις τῶν θεμάτων τούτων σὲ εἰκόνες ἰδιωτικῆς εὐλάβειας (Andachtshilder) (σ. 76-79). Στὸ δεύτερο μέρος (σ. 81-120) παρακολουθοῦνται πρῶτα ἡ ἐπιβίωσις τοῦ θέματος «Τὰ ὅστ' ἂ τὰ γεγυμνωμένα» στὴν παράστασις τοῦ Σισώη ἔμπρὸς στὸν τάφο τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου (σ. 83-112), με παλαιότερα ἀπὸ τὰ σχετικὰ παραδείγματα τῆς τοιχογραφίης στὴν τράπεζα τῆς Μονῆς τῆς Λαύρας καὶ στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Σταυρονικήτα (εἰκ. 13) τοῦ Ἄθω· ἔπειτα παρακολουθοῦνται οἱ εἰκονογραφίης τοῦ ἰδιομέλου «Ἐμνήσθην τοῦ προσφύτου βοῶντος» καὶ τοῦ ποιήματος «Ὅρων σε, τάφε, δειλιῶ σου τὴν θέαν», με παραδείγματα ἀπὸ τὴ ρωσικὴ εἰκονογραφικὴ παράδοσις, συγκεκριμένα σὲ μικρογραφίης τοῦ Sinodik (=Συνοδικοῦ τῆς Ὁρθοδοξίης) τῆς ἐκκλησίας τοῦ Koljasknikovo φ. 63^r καὶ 64^r (εἰκ. 17 καὶ 18) καὶ σὲ ρωσικὰς εἰκόνες (σ. 113-118), καὶ ἐξετάζεται ἡ ἐπενέργειαι τῶν εἰκονογραφικῶν θεμάτων στὴ δημιουργία κειμένων με ἀντίστοιχο περιεχόμενον (σ. 118-120)—τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ στὴν ἑλληνικὴ περιοχῇ. Τέλος στὸ τρίτο μέρος (σ. 121-141) ἐπιχειρεῖται, συνθετικὰ, μιὰ παρουσίησις τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξις τῶν εἰκονογραφικῶν τούτων θεμάτων· συγκεκριμένα ἐξετάζονται, στὴν ἱστορικὴ των διαδρομῇ ἐξελικτικὰ, ἡ ἀμοιβαία σχέσις κειμένου καὶ εἰκόνος με ἀφετηρία τὰ μνημεῖα, τὰ ὁποῖα, με τὴ σειρά των, ἐξηγοῦνται ἀπὸ τὸν συγγρ. με βάση τῆς ἰδέες καὶ ἀντιλήψεις τῆς σχετικῆς πρὸς τὸ θάνατο (μνήμη θανάτου, ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ταφή κτλ.) (σ. 121-138)· καὶ κλείνει ἡ ἐκθεσις με τὴν ἐναξὴ τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν παροδικότητα τοῦ βίου παραστάσεων σὲ μιὰ ἱστορικὴ ἀλληλουχία (σ. 138-141). Τοῦ κυρίου σώματος τοῦ βιβλίου προηγοῦνται πρόλογος κοινὸς τῶν Otto Demus καὶ Herbert Hunger (σ. 7), πρόλογος καὶ εἰσαγωγὴ τοῦ συγγρ. (σ. 8 καὶ 13-14), καὶ ἀκολουθοῦν περιλήψῃ με τὰ πορίσματα τῆς ἔρευνας (σ. 142-143) καὶ ἐπίμετρο, ὅπου ἐξηγοῦνται ὅροι ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ποίησις (σ. 144). Τέλος τὸ βιβλίον εἶναι πλουτισμένο με πίνακες βιβλιογραφίης (σ. 9-12) καὶ ἀλφαβητικῶν εὑρετηρίων (σ. 145-151) καὶ με ἐπαρκῆ εἰκονογράφησις.

Ὡς πρὸς τὸ θέμα τοῦ «Κυπέλλου τοῦ Θανάτου», ὁ συγγρ. συνάγει ὅτι τοῦτο πρωτοφάνεται ἰσως τὸν 12ον αἰ. (σ. 19-20). Συναφῶς ἐξετάζει τὴν παράστασις τοῦ θανάτου ὡς δαίμονος (σ. 29 κ.έ.), τὰ διακριτικὰ του γνωρίσματα—κύπελλο, ξίφος—(σ. 34 κ.έ.), τὴν παράστασίν του ὡς ἀγγέλου (σ. 37 κ.έ.) καὶ τὴν διαδικασίαν πρὸς τὴν δικαίωσίν του σὲ Χάρο—σκιλετὸ με δρεπάνι—στὸ θέμα τοῦ Σισώη ἔμπρὸς στὸν τάφο τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου (τοιχογραφία Μονῆς Φιλοθέου Ἄθω· σ. 41 κ.έ., εἰκ. 5). Ὡς πρὸς τὴν παράστασις τοῦ Σισώη ἔμπρὸς στὸν τάφο τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου (ἀρχαιότερο παράδειγμα: τοιχογραφία στὴ Μονὴ Βαβλάμ τῶν Μεταώρων [εἰκ. 14] τοῦ ἔτους 1566), συνοδευομένη ἀπὸ τὸ ἐπίγραμμα «Ὅρων σε, τάφε, δειλιῶ σου τὴν θέαν», ὁ συγγρ. συνάγει ὅτι εἶναι ἄσχετη πρὸς τὸν παλαιὸ ἀσκητὴ Σισώη· ὅτι τὸ ἐπίγραμμα εἶναι ποίημα κάποιου μεταγενέστερου, ἄγνωστου ἀπὸ ἄλλοῦ Σισώη, ποῦ τὸν συσχέτισαν ἀργότερα πρὸς παράστασις ἀνθρώπου, ἰδιαίτερα μοναχοῦ, ἔμπρὸς σὲ τάφο, πρὸς ἓνα θέμα γνωστὸ ἀπὸ παλαιότερα, ἀναφερόμενον στὴ μνήμη θανάτου, στὸ ὁποῖο ἀνάγεται καὶ τὸ θέμα «Τὰ ὅστ' ἂ τὰ γεγυμνωμένα» (σ. 91-100)· καὶ ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου προσ-

τέθηκε ακόμη αργότερα, μετά δηλαδή τη διάδοση της μυθιστορίας του Μ. Ἀλεξάνδρου και μάλιστα ύστερα από προφορική επεξεργασία του σχετικού μύθου (σ. 104 κ.έ.). Τὰ «Ὅστ' ἂν τὰ γεγυμνωμένα» σχετίζονται πρὸς τὴν εἰκονογραφία τοῦ ἰδιόμελου «Ἐμνήσθην τοῦ προφήτου βοῶντος». Ἡ σχετική ἐξελικτική διαδικασία παρουσιάζεται, συνεπῶς, ὡς ἑξῆς: Μία προϋπάρχουσα παράσταση, ἀναφερόμενη στὸ λογισμό τοῦ θανάτου, προσέφερε τὴν εἰκονογραφικὴ ὕλη γιὰ νὰ ἀποδοθῆ τὸ ἰδιόμελο «Ἐμνήσθην τοῦ προφήτου βοῶντος», νὰ διαμορφωθῆ ἔτσι τὸ θέμα «Τὰ ὄστ' ἂν τὰ γεγυμνωμένα», νὰ δημιουργηθῆ, ὡς ἔκφρασή του, τὸ ποίημα «Ὅρων σε, τάφε» καὶ νὰ συσχετισθῆ πρὸς τὸν Σισώη καὶ τὸ μῦθο γιὰ τὸν τάφο τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου. Ἔτσι, μὴ ἰδεατὴ διατύπωση τῆς ματαιότητος τοῦ βίου, μὲ παράσταση μοναχοῦ ἔμπρὸς σὲ τάφο, συσχετίσθηκε μὲ τὴν μυθιστορία τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ μετατράπηκε, ἔτσι, σὲ παράσταση συγκεκριμένη, μὲ τὴν ταύτιση τοῦ μοναχοῦ πρὸς τὸν ἀσκητὴ Σισώη (σ. 124).

Ἡ γενικότερη θέση τοῦ συγγρ. εἶναι ὅτι παραστάσεις σχετικὰς πρὸς τὸ λογισμό ἢ τὴν μνήμη θανάτου, στὴν περιχρῆσθαι τῆς βυζαντινῆς τέχνης, χρησιμοποιήθηκαν στὴν εἰκονογραφία ἀσκητικῶν βιβλίων (Ἰωάννου τῆς Κλίμακος), ἰδιωτικῆς χρήσης ψαλτηρίων (Ἄθω Διονυσίου κώδ. 65) καὶ τοῦ Κανόνα σὲ ψυχορραγοῦντες· ὡς πρὸς τὰ θέματα ποὺ εἰδικότερα τὴν ἀπασχόλησαν, συμπεραίνει ὁ συγγρ. ὅτι κατάγονται ἀπὸ τὴν εἰκονογράφηση ψαλτηρίων ἰδιωτικῆς θρησκευτικῆς οἰκοδομῆς, βιβλίου δηλαδὴ περισυλλογῆς ἢ κατὰ μόναν προσευχῆς, ἔπουν εἶχαν θέση ἐλυσέλιδης προμετωπίδας καὶ ἀπὸ ὅπου ἐξελιχθήκαν σὲ αὐτοτελεῖς εἰκόνες καὶ κατέλαβαν θέση στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ (σ. 76 κ.έ., 83 κ.έ.). Ἀναφορικὰ πρὸς τὰ παραπάνω θέματα ἢ σχέση κειμένου καὶ εἰκόνας εἶναι, κατὰ τὸν συγγρ., κάτι μεταβαλλόμενον. Στὴ Ρωσία ἡ εἰκονογραφία τῶν σχετικῶν πρὸς τὸ θάνατο θεμάτων ὑπῆρξε συντηρητικὴ· ὡς πρὸς τὸ «Ὅρων σε, τάφε» ἀντιπροσωπεύει ἀρχαιότερα στάδια (σ. 115 καὶ 124), σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν Ἑλλάδα, ὅπου ἡ εἰκονογραφία τοῦτη ἐξελιχθήκε γρήγορα (σ. 124).

Τὰ θέματα αὐτὰ τὰ σχετικὰ πρὸς τὸ ἐφήμερο τοῦ ἀνθρωπίνου βίου θεωρεῖται ἀπὸ τὸν συγγρ. ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ ἀναχθοῦν στὸν 11ο αἰῶνα (σ. 138 κ.έ.), ὅτε εἰκονογραφοῦνται χειρόγραφα μὲ κείμενα ἀσκητικῆς φιλοσοφίας (σ. 140)· καὶ ὅτι μετατράπηκαν σὲ αὐτοτελεῖς εἰκόνες ἰδιωτικῆς εὐλαβείας ἀπὸ τὸν 13ο αἰῶνα καὶ κατὰ τὸν 14ο, σύμφωνα, ἴσως, πρὸς τὴν τότε τάση πρὸς τὰ ἀνθρωπιστικὰ ἰδανικά, πρὸς τὸν οὐμανισμό, ἢ ἑξαιτίας τοῦ ἡσυχασμοῦ (σ. 141). Εἶναι εὐκόλο, βέβαια, νὰ ἀναχθοῦν τὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεία τῶν ὑπόψη θεμάτων σὲ πρότυπα τοῦ 11ου αἰῶνα, ἀλλὰ τοῦτο -νομίζω- ἀφορᾷ μόνο στὴ διαδικασία τῆς ἐργασίας τοῦ ζωγράφου—πηγὴς ἐμπνεύσης, ἀνάπλαση παραστάσεων κτλ.—κατὰ τὴν σύλληψιν καὶ ἐπεξεργασίαν τῶν ἢ διδασίαν τῶν ὅμως, μὲ τὴν χρησιμοποίησίν των σὲ αὐτοτελεῖς πίνακες καὶ μὲ τὴν εἰσαγωγὴν των στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ, σχετίζεται, κατὰ τὴν γνώμην μου, πρὸς τὸ συναίσθημα ἀπαισιοδοξίας ποὺ κατεῖχε τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων (Θεόδωρος Μετοχίτης). Τότε ἀκριβῶς ἐμφανίζονται ἢ διαδίδονται καὶ ἄλλα θέματα σχετικὰ πρὸς τὴν παροδικότητά τοῦ ἀνθρώπου (Τροχὸς τοῦ βίου, Ματαιότης) καὶ ξαναφαίνονται ἀρχαῖα ἀνάλογα θέματα (ὁ Καιρὸς τοῦ Ἀυσίππου)· ὡς σύστοιχο φαινόμενο παρατηρεῖται τότε ἕνας λειτουργικὸς μυστικισμὸς, καθὼς καὶ ἡ ἐμφάνισις τῆς εἰκονογραφίας λειτουργικῶν κειμένων (εὐχῶν, ὕμνων κτλ.). Στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας ἡ συνέμιση τῆς εἰκονογραφίας τῶν θεμάτων τούτων συνιστᾷ φαινόμενον περισσώτερον σύνθετον.

Παρουσίασα πολύ άμυδρά τὸ περιεχόμενον τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Stichel, πλούσιον σὲ ἐπὶ μέρους ἀναλύσεις καὶ διαπιστώσεις τόσο σχετικὰ πρὸς τὰ εἰκονογραφικὰ θέματα ὅσο καὶ πρὸς τὰ κείμενα, κείμενα ἐκκλησιαστικὰ καὶ κοσμικά. Ὁ συγγρ., μὲ τὸ νὰ ἔχη συγκεντρώσει πλούσιον ἱλικόν, παρακολουθεῖ τὴ σχετικὴ εἰκονογραφικὴ παράδοσιν, προβαίνει σὲ συγκρίσεις, συζητεῖ τὴ σχέση τῆς βυζαντινῆς εἰκονογραφικῆς παραδόσεως πρὸς τὴν ἀντίστοιχὴ δυτικὴ, ἀναζητεῖ εἰκονογραφικὰς συγγένειας, προσχωρεῖ πρὸς τὰ ἀρχέτυπα, ἀναλύει τὰς ἀποκλίσεις ἀπὸ αὐτὰ μέσα στὸν ἱστορικὸν τὸν χρόνον καὶ ἐπιζητεῖ νὰ τὰς ἐξηγήσῃ μὲ ἀναφορὰς πρὸς τὰ κείμενα· ἢ καὶ, ἀντίστροφα, νὰ ἐξηγήσῃ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ κείμενα μέσῳ τῶν ἀντιστοιχῶν εἰκονογραφικῶν θεμάτων, ὡς ἐκφράσεις τῶν. Εἶναι μὴ ἐργασία ὑποδειγματικὴ ὡς πρὸς τὴ μέθοδον.

Μερικὰς συμπληρώσεις: Τῆς τοιχογραφίας τῆς τράπεζας τῆς Μονῆς τοῦ Θεολόγου στὴν Πάτμον μὲ θέμα ἀπὸ τὰ Ἀποφθέγματα Πατέρων ὑπάρχει τώρα ἡ τελικὴ ἔκδοσις: Α. Κ. ΟΡΑΝΔΟΣ, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μονῆς Θεολόγου Πάτμου (Πραγματεῖαι Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 98, 1970), Ἀθ. 1970, σ. 181 κ.έ., εἰκ. 107 καὶ πίν. 22, 23α καὶ 65¹. Παράστασις σκελετοῦ μέσα σὲ τάφο προσφέρει ἡ μικρογραφία Ἰωβ Par. Gr. 135 φ. 51^r τοῦ ἔτους 1362 (TANIA VELMANS, Le Parisinus Grecus 135 et quelques autres peintures de style gothique dans les manuscrits grecs à l'époque des Paléologues, Cahiers Archéol. 17, 1967, 219 κ.έ., εἰκ. 16. Τὸ θεωρεῖ δυτικῆς καταγωγῆς). Σὲ σχέση πρὸς τὴν παράστασιν τοῦ θανάτου ὡς Χάρου Θεριστῆ, ὅπως παρουσιάζεται στὸ στιχοῦργημα Πένθος θανάτου τοῦ Γιούστου, στὴν Κορώνη, πρὶν ἀπὸ τὸ 1520 (σ. 67-68, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία), σημειῶνῶ τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ θανάτου ὡς κοινοῦ Θεριστοῦ σὲ διαθήκῃ τοῦ ἔτους 1516, γραμμένη στὴ Ζάκυνθο (Α. Χ. ΖΩΗΣ, Ἐγγράφα τοῦ 15 αἰῶνος ἐκ τοῦ ἀρχείου Ζακύνθου, ΒΝJ 13, 1936-1937, 15'). Συνιστοῦσε ἀπὸ παλαιότερα ἡ παράστασις αὐτὴ κοινὸν τόπον (πρβ. τὸ ἐπίγραμμα Stichel 19 κ.έ. ἀπὸ τὸν 13ο αἰ.). Ἀπὸ τὰς παλαιότερας μνημειακὰς παραστάσεις τοῦ θανάτου ὡς Χάρου Θεριστῆ, στὸν ἑλληνικὸν μεταβυζαντινὸν χρόνον, εἶναι ἡ τοιχογραφία στὴ Μητρόπολιν τῆς Καλαμπάκας, τοῦ ἔτους 1573 (γὰρ τὴν τοιχογραφία τῆς Καλαμπάκας: Stichel 84). Στὴ βιβλιογραφία, τέλος, ἂς προστεθοῦν: Μ. ΑΛΠΑΤΟΥ, Der Tod in der altrussischen Kunst, Das Kunstblatt 2 (1927) 35-41 καὶ ΜΑΡΙΑ ΓΟΛΕΣΚΟΥ, Eine Fabel Äsops, die in die religiöse Ikonographie eingegangen ist, Buletinul Com. Mon. Ist. 27 (1934) 70-73 (παράστασις τοῦ θανάτου ὡς σκελετοῦ μὲ δρέπανον).

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

Louis Coutelle, Le greghesco. Réexamen des éléments néo-grecs des textes comiques vénitiens du XVIIe siècle, Θεσσαλονίκη 1971. (Ἑλληνικά, Παράρτημα 22). 8ο, 140 pp.

This book is precisely what its title promises. Coutelle's reconsider-

1. Τὸ ἀρχαιότερον παράδειγμα ἀρετολογικῆς εἰκονογραφίας ἀπαντᾶται στὸ Baouit, παρεκκλήσι 17 (JEAN CLÉDAT, Le monastère et la nécropole de Baouit (Mémoires Inst. Franc. d' Archéol. Orient. XII, 2), Κάιρο 1904, σ. 78 πίν. XLVI, 2 καὶ L).

ation of a fascinating but sadly misunderstood feature of sixteenth-century Venetian literature lays a number of persistent ghosts and clears the way for a much sounder understanding of the subject. It deserves to be read by anyone interested in the history of Greek and the Greeks in this period, as well as by students of Italian literature.

Several Venetian comedies include among their characters an expatriate Greek, who speaks Italian, or rather Venetian, with a strong Greek accent and a liberal sprinkling of Greek words and phrases. This bizarre language also occurs in a number of poems, some of which are signed by Antonio da Molino. They deal mainly with the adventures of Greek or Albanian stradiots, especially a certain Manoli Blessi. Some poems were actually printed under the names of Blessi and his colleagues.

These works were studied systematically by Sathas, who regarded them as documents of the life and language of the expatriate Greeks. He quoted the dramatic works as giving evidence of Greek influence on the sixteenth-century Italian theatre, and printed several of the stradiot poems in his *Μνημεία ἑλληνικῆς ἱστορίας* volumes 7, 8 and 9. Since Sathas' time, a number of scholars have expressed opinions at variance with his. To a great extent, however, his views have persisted, and the literature in the «Venetian-Greek dialect» has continued to be cited as direct evidence of the language, history and cultural influence of the Greek stradiots¹. A thorough re-examination of the subject was very much needed, and this is what Coutelle has given us.

Coutelle demonstrates neatly and convincingly that Manoli Blessi was not a real person at all but a fictitious character and a pseudonym of Antonio da Molino². He quotes, for example, two poems, printed under the name of Molino, in the text of which the author calls himself Blessi (Ch. II, pp. 18-19). Further clear proof of the identification of Blessi with Molino is provided by a book of songs which Coutelle did not consult: Andrea Gabrieli's *Greghesche et Iustiniane à tre voci, libro primo*, Venice 1571. In his dedicatory letter to Hieronimo Orio, Gabrieli says that he composed the music for some of Molino's «Madrigali Grechi, posti alle stampe dal Gardano, sotto titolo di Manoli Blessi»—a reference perhaps to the *Greghesche* of 1564 (see Coutelle, p. 34). As a parting blow to the fast-disappearing Blessi, Coutelle notes (p. 19 n. 3) that Manoli is an anagram for «A. Molin»! He concludes that all the works

1. Cf. the studies by SALA and KOUΜΑΡΙΑΝΟΥ, to which Coutelle refers on p. 12 (in his note 2, the date of the volume of «Θησαυρισματα» should be 1964, not 1965). Cf. also BÖRJE KNÖS, *L'histoire de la littérature néo-grecque*, Stockholm 1962, pp. 314-5.

2. This has been suspected before, as Coutelle says (see p. 19, note 3), though no-one has investigated the matter in detail. Cf. H.F. REDLICH's article on Andrea Gabrieli in Grove's dictionary of music and musicians, 5th ed., London, Macmillan, 1954, vol. 3, p. 532, and K.M. LEA, *Italian popular comedy*, 2nd ed., New York 1962, pp. 232-3.

printed under the name of Blessi were in fact written by Molino. He then goes on to dispose of another «stradiot poet», Stamati Psari, in a similar manner, and sets out solid reasons for doubting the reality of two more members of the ghostly gang, Tonda Theriarchi and Gianni Armeni.

In Ch. III he examines the Venetian-Greek («greghesco») literature in detail. He emphasises the burlesque tone of the poems by Molino-Blessi; they cannot be regarded as historical documents, or even as allegories. Sathas generally took them far too literally; when, for example, the poet mentions the name of Jupiter in a love-song, Sathas takes this as evidence that the stradiots still believed in the ancient gods (Coutelle, p. 30 n. 3). Coutelle then proceeds to discuss the Greek elements in the comedies of Giancarli, Calmo and Negro. He succeeds again in correcting several misconceptions. Particularly important, from the point of view of theatrical history, is his re-interpretation of the prologue «alla greca» to Calmo's *La Potione* (pp. 38 - 41), which according to Sathas speaks of Cretan actors working in Venice and a Greek, Randopolo, collaborating with Calmo. Coutelle shows that the prologue does not in fact contain any mention of Cretan actors; as for Randopolo, his name is simply a comic «greghesco» deformation of Randolfo, one of the characters in the play.

As regards the «lingua greghesca» itself, Coutelle argues (Ch. I) that it is not a genuine language at all, but a parody. His main evidence lies in the comments of contemporary and near-contemporary writers, and the expressions used by the authors themselves to describe their jargon. Many of their statements are rather vague, and perhaps need further consideration. However, few would quarrel with Coutelle's conclusion. The writings of Molino-Blessi are quite obviously burlesque; similarly, the playwrights who introduced Greek characters into their comedies were mainly interested in raising laughs from their characters' linguistic and other idiosyncracies. In such circumstances we should expect parody rather than descriptive linguistics.

But parody must be parody *of* something. It reflects, with some exaggeration and distortion, an actual phenomenon. Careful study of the parody may reveal interesting facts about the phenomenon itself and the attitude of the writer to it. Properly interpreted, these texts may still serve as linguistic and social documents.

Coutelle himself provides some of the groundwork for such a study in Ch. IV. He emphasises the fact that the texts as we have them are deformed by printing errors (even though the Greek words are always printed in Italian script), and that the authors actually knew more Greek than appears at first sight. On the other hand, he notes many solecisms which cannot be explained as misprints. On the problem of how and where the authors learned their Greek, he notes that both Calmo and Molino had travelled on business to Crete and other Greek-speaking areas (pp. 44 - 45)¹.

1. Coutelle does not make the fullest use of the available evidence on Molino's

The four chapters on general aspects of the subject are followed by an Appendix (pp. 60-68), in which Coutelle discusses in detail six passages wholly or partly in ancient Greek, and a particularly difficult but interesting scene in Negro's *La Pace*. He offers a number of valuable interpretations and corrections to the text. Sometimes he succeeds in giving us a breathtaking insight into an obscure and apparently hopeless passage.

Exceptionally interesting is the passage of Negro's *La Pace* I, 3, which appears in the editions of 1584 and 1599 as follows (Coutelle, p. 66): Astracos chie to popogni, chie ogni fis pola cembogni, isto foro tini iaci, chie to mirò calapaci, ti nagapi tusu duri, chie tamari androgni seu frogni chie puri, chie pari, chie nandropi scarafognati. The passage appears to be a series of trochaic octasyllable verses. Coutelle accepts the suggestion of Professor D. Loukatos that the first two lines are a variant of a proverb to be found in Politis' collection, and should be read as follows: Ἀστράκος καὶ τὸ ποπῶνι, καὶ ὁ νοριὸς πολλὰ κομπῶνει. For the next two he suggests εἰς τὸ φόρο τὴν ὑγεία τση, which seems fairly certain, and καὶ ἀπὸ μέσα καλαμπάτσα, which seems dubious. He reads the next line as τὴν ἀγάπη του σοῦ δῶνει, but in the following one he can only restore the first word, καὶ. He suggests tentatively that the last one may be σουφρώνει. We may perhaps read something like καὶ τ' ἀμμάτι ἀλλοῦ σουφρώνει (ἀντροῶς or ἀντροῶς would be more probable palaeographically than ἀλλοῦ, but more daring in other ways, since the subject is a man); *r* for *t* (in *mari*) is a common error; cf. on *scarafognati* below. The final section, says Coutelle, remains obscure. I suggest that it is another trochaic octasyllable couplet, with some words missing in the first line. This line perhaps begins καὶ πόρι and ends σκεπάζει; *r* for *s* (which here would stand for ζ) is another common error. For the last line we may tentatively restore «νά! ντροπή! σκατά!» φωνιάζει. The initial *chie*, which looks as if it ought to stand for *καὶ*, would give the line one syllable too many. We may perhaps explain it away as a case of dittography, since *chie* occurs twice in the immediate context. The passage as a whole seems to be a series of comments in rhyme on the fickleness and twofacedness of young people in love. It deserves further consideration.

A little further on in this scene from *La Pace* (Coutelle, p. 66) we meet the phrase *chachina bernachi*, which Coutelle discusses further on pp. 80-81 under *Bernacchi*. It occurs elsewhere in the forms *ca chila lernache* and *cacchi la bernacchi*. I suggest that this represents a curse: κακὴ Λαμπρὴ νά'χη (cf. *mala pascha chie pustu avere, ὁ cacchimera nacchis, chacchi nieta nacchi* etc., quoted under *Cacos* on p. 82). An original *cachi labri nacchi* could perhaps have been corrupted to *cachi la bernacchi* and the like under the influence of the word *bernacche* which Coutelle mentions on p. 81. On p. 63 line 3 Coutelle omits the *chie* which precedes *chis o polis* in the text of Giancarli's *La Zingana*. It could represent either the conjunction *καὶ* or, conceivably, the first syllable of *χρῶσοῖς*.

literary activities in Greece, which I am discussing in a note to be published in the next volume of «Ἑλληνικά». On Calmo, it should be noted that he relies for his information on the *Lettere*, whose autobiographical value is uncertain. Cf. VITTORIO ROSSI, *Le lettere di Messer Andrea Calmo, riprodotte sulle stampe migliori con introduzione ed illustrazioni*, Torino 1888, pp. III-IV.

The whole of the second part of the book (pp. 69-134) is devoted to a lexicon of modern Greek words and phrases in the works under consideration. This linguistic material was studied in some detail by Guido Sala (see Coutelle, p. 12). Coutelle's lexicon is more complete and more systematic than Sala's, and corrects it on numerous points. It is a pity, though, that there are not more cross-references. For example, *propati* and *propatti* (= προπάτει) are given under *Prepatisse* (= προπάτησε), and have no lemma of their own. (*Prepatisse* itself is placed wrongly on p. 116, after *Perivoli*). Moreover, this cannot be considered a complete account of the «grehesco» vocabulary. Coutelle was not able to consult all the works known to him (p. 73). And even for those which he cites, his list is not absolutely complete. For example, in *La Rhodiana* I, 3, we read *provarisme gaidaropulo aneima calos i cacos*, i.e. *προβάρεις με, γαϊδαρόπουλο, αν είμαι καλός ή κακός*. Coutelle does not mention the word *προβάρεις*, although he has *gaidaropulo* (under *Gaidaro*, p. 98), *aneima* (under *An*, p. 76) and so on. Of the many suggestions which one could make on points of detail in the lexicon, I offer a few below.

p. 76 line 4: *desmentigaro* is another comic «forme mixte», like *alismognisca*; it is a Venetian infinitive form *desmentigâr*, = It. *dimenticare*, with the Greek 1st sing. ending -ω. The word deserves a note to itself in the glossary.

p. 76 «*Anafeni*»: I am not convinced that the verb *ἀναφάνω* should be restored in *pïo se ne fano*. The first words appear to be *ποιός ένε. fano* defeats me, unless it should be restored as *πάνω*, as Sala suggested.

p. 77 *Apechi*: the variant *apochi* should perhaps be read as *ἀπόκει* rather than *ἀπό κετ̄. ἀπόκει* is common in sixteenth- and seventeenth-century Cretan texts.

p. 85 *Caterga*: *caterga lignâ* (regarded as a singular form, through the influence of *gale(ra)*) probably represents the Greek term *λιγνό κάτεργο*, = It. *galera sottile*, a light galley. Cf., for example, Diakrousis in A. ΞΗΡΟΥΧΑΚΗΣ, 'Ο Κρητικός πόλεμος, Trieste 1908, p. 101, line 2.

p. 87 *Chienuro*: the edition of 1571 has *Chienurio*.

p. 95 *Edo*: under «Viens ici» add «Fach eladò».

p. 96 «*Endecha*»: *galia* could perfectly well be regarded as a Venetian word. If the previous word was the Greek *κάτεργο* this would be an example of the «grehesco» writers' common habit of glossing a Greek expression with an Italian or Venetian synonym. I think therefore that Sala's restoration of *catecha* to *caterga* is at least as probable as Coutelle's *endecha* (έντεχα). Incidentally, *fusta* (the edition's *fusti* stands for *fuste*, fem. pl.), a light, fast vessel used especially by pirates, is not synonymous with *galera* or *κάτεργο*, which are general terms for a galley.

p. 98 *Fotia*: the form *fothia* does not necessarily represent a pronunciation *φωθιά* as in modern Cretan; *τ* is quite often represented as *th* even in words where it has never been pronounced as *θ*; cf. *giomâtha* (p. 101 under *Giomatta*) and *giathi* (p. 100 under *Giati*).

p. 98 *Fraros*: I do not understand why Coutelle explains this as «φάρρος pour φλάρος, φλάρης» The form *φάρρος* is very common in Cretan renaissance texts.

p. 104 *Macari*: for further discussion and references on this word, see M. Cor-

- TELAZZO *L'influsso linguistico greco a Venezia*, Bologna (1970), p. 127 under *magari*.
 p. 115 *Passa*: πᾶσα is not a «mot savant» but a «fossilized» ancient form preserved as an indeclinable adjective in the spoken language; it is common in Cretan renaissance texts, and is still used in some non-standard varieties of Greek.
 p. 123 *Servidoros*: add Mg déd *servitoros*.

Finally some more general comments. Coutelle does not mention all of the relevant bibliography. He omits, for example, the works of K.M. Lea and Börje Knös (see notes 1 and 2 above). It would have been worthwhile also to give more details of the Venetian editions which he uses.

From his list on p. 72 one sees that for several works Coutelle has relied on Sathas' text, while for certain others he has used early reprints rather than first editions¹. A comparison between the text of extracts quoted by him and that of first editions available in the British Museum revealed a number of differences. Most of these are unimportant. Nevertheless, anyone undertaking further investigations into the language of «greghesco» literature will have to begin by trying to establish the correct text.

As a preliminary to this it would be useful to make a thorough statistical study of the errors which can be shown to occur in the Greek passages. It would also be interesting to know whether errors are due to the misreading of a manuscript written in the Latin alphabet, or to faulty transcription from Greek letters. At first sight, the former seems normally to be the case. However, there are some spellings, such as *aneima* (see p. 484 above), which seem to point to the second alternative.

The comments which may be made on individual points in Coutelle's book should not affect our recognition of his positive achievement. He deserves our praise and gratitude for helping us towards an understanding of a fascinating literary phenomenon.

A. L. VINCENT

¹ *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια* (Μουσική έκλογή), τόμ. Γ', ὑπὸ Γεωργ. Κ. Σπυριδάκη-Σπυρ. Δ. Περιστερή, Ἀθ. 1968. 4ο, σσ. ν', 437. (Δημοσιεύματα τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἀρ. 10).

² Ἡ ἔκδοση ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν ἑλληνικὴ μουσικὴ λαογραφία, γιὰτὶ στὴ σειρὰ ἐκδόσεων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν εἶναι ἡ πρώτη ποὺ περιλαμβάνει δίπλα στὰ ποιητικὰ κείμενα τῶν τραγουδιῶν καὶ καταγραφὰς τῆς

1. He omits from this list the *Lamento de Selin con Manoli Blessi*, which he mentions on p. 32. In the lexicon he includes words from this work, and marks them with the abbreviation «Lam»; see for example under *Pistevò*, p. 117.

μουσικῆς σὲ εὐρωπαϊκὴ μουσικὴ γραφὴ. Τὴν ἔκδοση πλαισιώνει μιὰ ἐκτεταμένη εἰσαγωγὴ (σ. α' - ν'), ἡ ὁποία περιλαμβάνει: Μέρος πρῶτον, Α' Ἐννοια τῆς δημώδους μουσικῆς, Β' Ἀρχεῖα δημώδους μουσικῆς, Γ' Ἐκδόσεις, Δ' Καταρτισμὸς τῆς ἐκδόσεως. Μέρος δεύτερον, Α' Μουσικὴ καταγραφή, Β' Τρόποι - κλίμακες, Γ' Ρυθμὸς. Τὸ πρῶτο μέρος τῆς εἰσαγωγῆς καὶ ἡ φιλολογικὴ ἐπεξεργασία τῶν κειμένων τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν μὲ ἐρμηνευτικὰ καὶ πραγματολογικὰ σχόλια καθὼς καὶ σημειώματα μὲ πληροφορίες σχετικὲς μὲ τραγούδια, ἔγιναν ἀπὸ τὸν κ. Γ. Κ. Σπυριδάκη, τὸ δεύτερο μέρος καθὼς καὶ ἡ ἐκλογή καὶ καταγραφή τῆς μουσικῆς σὲ εὐρωπαϊκὴ μουσικὴ σημειωγραφία ἀπὸ ἠχογραφήσεις ἀπὸ τὸν κ. Σπύρο Δ. Περιστέρη. Ἡ ἔκδοση περιλαμβάνει ἐπίσης στὸ τέλος περίληψη τῆς εἰσαγωγῆς σὲ ἀγγλικὴ γλῶσσα, πίνακες (εὐρετήρια) τρόπων καὶ κλιμάκων, ρυθμῶν, στιχουργικῶν καὶ ρυθμικῶν μορφῶν κυρίων ὀνομάτων, τοπωνυμίων, τόπων προελεύσεως τῶν ἀσμάτων καὶ συγγραφέων. Τέλος ἡ προσθήκη πέντε δίσκων στὸ τέλος πού περιέχουν ἐκτελέσεις 56 ἀσμάτων τῆς συλλογῆς καθιστοῦν τὴν ἔκδοση πολὺτιμη.

Ἡ κατάταξη τῆς μουσικῆς ὕλης ἔγινε μὲ βάση φιλολογικὰ κριτήρια· τὰ τραγούδια ταξινομοῦνται κατὰ εἶδη σύμφωνα μὲ τὴν ποιητικὴ ὑπόθεση. Ὁπως παρατηρεῖ καὶ ὁ κ. Σπυριδάκης στὴν εἰσαγωγὴ (σ. ιβ'), ἡ ἴδια αὐτὴ μέθοδος κατατάξεως τῆς μουσικῆς ὕλης τηρεῖται καὶ στὸ Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Θὰ ἦταν βέβαια εὐχρῆς ἔργο, δίπλα στὴν κατάταξη τῶν δημοτικῶν μας τραγουδιῶν σύμφωνα μὲ φιλολογικὰ κριτήρια, νὰ γινόταν καὶ ταξινόμηση μὲ βάση μιὰ μέθοδο πού θὰ παρεῖχε πληροφορίες καὶ γιὰ τὴ μουσικὴ δομὴ τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν καθὼς ἴσως καὶ γιὰ τίς σχέσεις κειμένου καὶ μουσικῆς.

Ἡ ἔκδοση περιλαμβάνει τίς ἀκόλουθες κατηγορίες τραγουδιῶν: Μέρος Α', I. Ἀκριτικά τραγούδια (σ. 3-36), II. Ἱστορικά τραγούδια (σ. 37-54), III. Κλέφτικα τραγούδια (σ. 55-102), IV. Παραλογές (σ. 103-156), V. Αποτρεπτικὰ ἄσματα (σ. 157-208). Μέρος Β', I. Τραγούδια ἔρωτικὰ (σ. 211-282), II. Τραγούδια τοῦ γάμου (σ. 283-308), III. Σατιρικὰ (σ. 309-327), IV. Τῆς ξενιτιᾶς (σ. 328-348), V. Μοιρολόγια (σ. 349-359), VI. Διάφορα (σ. 360-362), α) Ἐργατικά, β) Ποιμενικά, γ) Θαλασσινά, δ) Γνωμικά. VII. Παιδικὰ (σ. 383-399), α) Νανουρίσματα, β) Ταχταρίσματα.

Ἀνάμεσα στὰ Ἀκριτικά τραγούδια τὸ τραγούδι τοῦ «Διγενῆ καὶ τοῦ Χάρου» (Κύπρος, Ἐπισκοπὴ Πάφου) (σ. 12 κ.έ.) εἶναι τὸ μοναδικὸ ἐπικοῦ περιεχομένου τραγούδι τῆς συλλογῆς, τὸ ὁποῖο ἀπὸ μουσικὴ ἄποψη ἀντιπροσωπεύει τὴ «μουσικὴ ἀπαγγελία». Πρόκειται γιὰ τραγούδι (πάνω στὸ γνωστὸ θέμα τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα), τοῦ ὁποίου ἡ μουσικὴ περιορίζεται σὲ μιὰ συλλαβικὴ ἀπαγγελία, δηλαδή σὲ κάθε συλλαβὴ τοῦ κειμένου ἀντιστοιχεῖ ἓνας μουσικὸς φθόγγος μὲ χαρακτηριστικὴ κατάληξη στὸ τέλος κάθε μουσικῆς φράσεως πού συμπίπτει μὲ τὴν κατάληξη τοῦ ποιητικοῦ στίχου. Στὸ εἶδος αὐτὸ τῆς συλλαβικῆς ἀπαγγελίας ἀποφεύγονται τὰ λεγόμενα μελίσματα καὶ ἀκολουθεῖται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πιστὰ ὁ ρυθμὸς τοῦ κειμένου. Ἔτσι θὰ πρέπει νὰ γινόταν ἡ ἀπαγγελία τῶν ποιημάτων στὴν ἀρχαιότητα ἀπὸ τοὺς ραψωδοὺς. Θὰ ἦταν λοιπὸν πολὺ ἐνδιαφέρον καὶ διαφωτιστικὸ γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ἂν στὴν παρούσα ἔκδοση εἶχαν συμπεριληφθῆ καὶ ἄλλα τραγούδια αὐτοῦ τοῦ εἴδους.

Ὁ κ. Σ. Περιστέρης πού ἐπιμελήθηκε τὸ μουσικὸ μέρος τῆς ἐκδόσεως εἶναι ἀναμφισβήτητα ἓνας ὄχι μόνο πεπειραμένος ἐρευνητὴς τῆς δημοτικῆς ἀλλὰ καὶ γνώστης τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς. Ἡ διττὴ αὐτῆ ιδιότητα τοῦ παρέχει τὴ δυνατότητα νὰ ἐλέγχει συγκριτικὰ καὶ τὶς δύο αὐτὲς ἐκδηλώσεις τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς παραδόσεως, οἱ ὁποῖες βρίσκονται σὲ ἀλληλοεξάρτηση. Ἰδιαίτερα ἡ δημοτικὴ μουσικὴ ἔχει δεχθῆ πιὸ ἄμεσα τὴν ἐπίδραση τῆς ἐκκλησιαστικῆς μας μουσικῆς. Ἐπειδὴ ἡ βυζαντινὴ, σὰν λειτουργικὴ μουσικὴ, πού συνδέεται μὲ ἀντίστοιχη μουσικὴ γραφὴ — τὴ βυζαντινὴ παρασημαντικὴ — ἦταν περισσότερο συντηρητικὴ καὶ κλειστὴ σὲ ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις. Παρὰ ταῦτα βρίσκω κάπως ὑπερβολικὴ τὴν σχεδὸν ἀποκλειστικὴ ὑπαγωγή τῆς τοπικῆς ὑποστάσεως τῆς δημοτικῆς μουσικῆς στὸ τονικὸ σύστημα τῆς βυζαντινῆς, ὅπως τὸ ἐπιχειρεῖ ὁ κ. Περιστέρης (βλ. Εἰσαγωγή σ. ιζ', Τρόποι - Κλίμακες σ. κα'-λε').

Ἐνα ἀπὸ τὰ βασικὰ προβλήματα τῆς δημοτικῆς μας μουσικῆς, πού δὲν ἔχει ἀκόμη ἰκανοποιητικὰ ἐρευνηθῆ, εἶναι καὶ τὸ πρόβλημα τῆς τονικότητος, τὸ ὁποῖο παρουσιάζει ἕναν ἐντελῶς ἰδιάζοντα καὶ πολὺμορφο χαρακτήρα. Ἡ τονικὴ ὑπόσταση τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ δίπλα στὴν ἰδιάζουσα ὑφὴ τοῦ ρυθμοῦ του ἀποτελεῖ ἴσως τὴν πιὸ βαθιὰ του οὐσία πού περιέχει καὶ ἀντανακλᾷ ὅλες τὶς φάσεις τῆς μακρόχρονης διαβίωσής του. Ἐχω λοιπὸν τὴ γνώμη πὼς δὲν θὰ ἦταν καθόλου σκόπιμο καὶ σωστὸ νὰ προσδιορίζωνται καὶ νὰ ταξινομοῦνται οἱ ποικίλες τονικὲς ἀποχρώσεις τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ σύμφωνα μὲ τὴν ὁρολογία τοῦ τονικοῦ συστήματος τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς.

Σχετικὰ μὲ τὰ ποιητικὰ κείμενα τῶν τραγουδιῶν τῆς συλλογῆς βρίσκω πολὺ ψυχολογημένη καὶ σκόπιμη ἀπὸ πρακτικὴ ἀποψη, τὴν «ἐκτύπωση τῶν τσακισμάτων», μὲ στοιχεῖα τυπογραφικὰ πλάγια. Ἐτσι ξεχωρίζει σαφῶς ἡ πρωταρχικὴ ποιητικὴ δομὴ ἀπὸ τὶς προσθήκες καὶ ἐπαναλήψεις καὶ γενικὰ τὶς ἐπεκτάσεις τῶν ποιητικῶν στίχων. Βλέπει κανεὶς καθαρὰ τὰ δύο ποιητικὰ στρώματα, δηλ. τὶς δύο ποιητικὲς δομές. Ὅπως φαίνεται, ἡ πρωταρχικὴ ποιητικὴ δομὴ, μόνη της, χωρὶς προσθήκες καὶ παρεμβολές ἢ ἐπαναλήψεις, ἀποτελεῖται ἀπὸ συμμετρικοὺς στίχους· ταυτόχρονα ὅμως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ταιριάξῃ καὶ νὰ τραγουδηθῆ μόνη της, χωρὶς τὰ «τσακίσματα», μὲ τὴ μελωδία. Τὰ «τσακίσματα» προφανῶς εἶναι τὸ κλειδί, ὁ συνδετικὸς κρίκος ἀνάμεσα στὸ κείμενο καὶ τὴ μουσικὴ. Τίθεται λοιπὸν τὸ ἐρώτημα: εἶναι δυνατόν ἡ πρωταρχικὴ αὐτὴ ποιητικὴ δομὴ νὰ προὔπηρξε μόνο σὰν κείμενο, χωρὶς μουσικὴ; Ἐκ πρώτης ὄψεως θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὑποθέσῃ κάτι τέτοιο, δεδομένου ὅτι τὸ κείμενο αὐτὸ χωρὶς τσακίσματα ἀποτελεῖ ἕνα αὐτοτελὲς σύνολο, πού ὅμως μόνο του δὲν μπορεῖ νὰ ταιριάξῃ μὲ τὴ μελωδία πού τὸ συνοδεύει στὴν παροῦσα ἐκδοση ἐφ' ὅσον δὲν παρεμβληθοῦν τὰ «τσακίσματα». Δὲν ἀποκλείεται βέβαια καὶ ἡ περίπτωση τὸ ἴδιο αὐτὸ αὐτοτελὲς πρωταρχικὸ κείμενο νὰ συνυπῆρξε κάποτε μὲ μιὰν ἄλλη μελωδία, μὲ τὴν ὁποία νὰ ταυτιζόταν χωρὶς τὴν παρεμβολὴ τσακισμάτων.

Οἱ σκέψεις μου αὐτὲς ἀφοροῦν προβλήματα πού μόνο μιὰ συντονισμένη μουσικολογικὴ καὶ φιλολογικὴ ἐρευνα θὰ μπορούσε νὰ ἐπιλύσῃ. Θετικὴ συμβολὴ καὶ προϋπόθεση γιὰ μιὰ τέτοια ἐρευνα ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητα ἡ ἐκδοση αὐτῆ ἑλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν ἀπὸ τὸ Κέντρο Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

ΔΗΜ. Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ

Χαρ. Μπούρα, *Ευστά-Sgraffiti στην ανώνυμη αρχιτεκτονική της Χίου*. 'Επιστ. 'Επετηρ. Πολυτεχνικής Σχολής 5 (1970) 1-16.

Ο συγγρ. μελετᾷ τὸν ιδιόζοντα τρόπο διακόσμησης προσόψεων πού ἐπιχωριάζει στὸν μεσαιωνικὸ οἰκισμὸ Πυργί τῆς Χίου. Ὁ τοπικὸς ὄρος γιὰ τὸν διακοσμητικὸ αὐτὸν τρόπο εἶναι: «ξυστό», καὶ ὁ ἴδιος αὐτὸς ὄρος σημαίνει καὶ τὴν κατασκευή. Ἡ τεχνικὴ τοῦ ξυστοῦ εἶναι γενικὰ γνωστὴ ὡς τεχνικὴ sgraffito ἢ graffito: ἡ πρόσοψη τοῦ σπιτιοῦ σκεπάζεται μ' ἓνα μαῦρο ἐπίχρισμα (στὸ Πυργί τὸ κονίαμα κατασκευάζεται ἀπὸ ντόπια μαύρη ἄμμο καὶ ἀσβέστη· στὴν Ἰταλία ἀντὶ γιὰ μαύρη ἄμμο χρησιμοποιοῦσαν κάποιον φυσικὸ χρωμα. καμμένο χόρτο ἢ ψάθα). ὕστερα ἀσπρίζεται μὲ ἀσβέστη, χαράζονται τὰ διακοσμητικὰ θέματα μὲ κανόνα, διαβήτη κ.ἄ., καὶ ξύνεται τὸ νωπὸ ἐπίχρισμα τῶν τμημάτων πού θὰ φαίνονται μαῦρα· τὰ ὑπόλοιπα μένουν λευκά. Οἱ προσόψεις πού μελετῶνται χρονολογοῦνται στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα. Στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἐμφανίζονται καὶ ἄλλα σποραδικὰ παραδείγματα τῆς τεχνικῆς αὐτῆς (πάντα στὴ Χίο): στὰ Μεστά καὶ στοὺς Ὀλύμπους, στὸ νότιο μέρος τοῦ νησιοῦ· καθὼς καὶ ἓνα μεμονωμένο παράδειγμα στὸ Ναύπλιο.

Μὲ ἐπιτυχεῖς συσχετισμοὺς, ὁ συγγρ. καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ ξυστὰ τῶν προσόψεων στὸ Πυργί ἔχουν ὡς ἄμεσα πρότυπα ἄλλες παλιότερες διακοσμήσεις—καταστραμμένες σήμερα καὶ γνωστὲς μόνο ἀπὸ τὶς φωτογραφίες ἐνὸς λευκώματος τοῦ 1881 στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη—κτιρίων στὴν περιοχὴ τῆς πόλεως τῆς Χίου (Κάστρο ἢ Χώρα). Ἔτσι μεταθέτει τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῶν χιακῶν ξυστῶν ἀπὸ τὴν περιφέρεια στὸ κέντρο. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ πέρα τὸ πρόβλημα γίνεται «ἱστορικὸ» κατὰ κάποιον τρόπο καὶ σχετίζεται μὲ τὴν γενουατικὴ κατοχὴ στὴ Χίο.

Στὴν ἰταλικὴ κοσμικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἡ ἐπίπεδη διακόσμηση τῶν προσόψεων εἶναι ἀρκετὰ συχνὴ ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση καὶ ἔπειτα, καὶ παρουσιάζει ἰδιαίτερη ποικιλία. Στὴ Γένοβα βέβαια δὲν εἶναι γνωστὰ τόσο παλαιὰ sgraffiti, ὑπάρχουν ὅμως ὀψιμότερα παραδείγματα παρόμοιας τεχνικῆς. Τὸ σύστημα εἶναι γνωστὸ καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Ἰταλία: Τσεχοσλοβακία, Ρωσία. Μολονότι οἱ πολιτιστικὲς σχέσεις τῆς ἀποικίας (Χίος) μὲ τὴ μητρόπολη (Γένοβα) εἶναι ἀσαφεῖς, εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι κιόλας ἀπὸ τὸν 15ο αἰώνα εἶχε φτάσει ἡ μόδα τῆς ἐπίπεδης διακόσμησης τῶν προσόψεων καὶ στὴν πόλη τῆς Χίου. Ὅταν ὅμως ἡ μόδα ἀπὸ τὸ κέντρο πέρασε στὴν περιφέρεια (ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα, τὸ Κάστρο, στὴν ἐπαρχία, Μεστά, Πυργί, Ὀλύμποι) χάθηκε ὁ ἀστικὸς της χαρακτήρας· οἱ λαϊκοὶ τεχνίτες προχώρησαν σὲ αὐτοσχεδιασμοὺς καί, ἐγκαταλείποντας τὰ γεωμετρικὰ μοτίβα τῆς ἰταλικῆς τεχντροπίας, χρησιμοποίησαν καθαρὰ λαϊκὰ μοτίβα, παρμένα ἀπὸ ὑφαντά, χαλιά, κεντήματα καὶ ἄλλα εἶδη λαϊκῆς τέχνης.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι μόλις βγαίνουμε ἀπὸ τὸ χῶρο ὅπου εἶναι πιὸ ἰσχυρὴ ἡ εὐρωπαϊκὴ ἐπίδραση, βλέπουμε νὰ συνεχίζεται—στὴ θεματογραφία τουλάχιστον—ἡ παλιὰ καλλιτεχνικὴ παράδοση. Ὁ λαϊκὸς τεχνίτης δέχεται τὴν ξένη ἐπίδραση, ἀλλὰ τὴν συγχωνεύει μὲ τὰ πατροπαράδοτα θέματα. Ἡ θεώρηση τοῦ προβλήματος τῶν χιακῶν ξυστῶν ἀπὸ τὴ σκοπιὰ αὐτῆ παρου-

σιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τὸν μελετητὴ τῆς λαϊκῆς τέχνης. Ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα τῶν καλλιτεχνικῶν μνημείων, ἐνταγμένη μέσα στὸ φυσικὸ καὶ τὸ κοινωνικὸ πλαίσιο τοῦ τόπου ὅπου βρίσκονται, εἶναι μιὰ σωστὴ τοποθέτηση, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ὁδηγήσῃ σὲ οὐσιαστικὰς μελέτες γιὰ τὸ χαρακτῆρα τῆς ἐλληνικῆς λαϊκῆς τέχνης.

ΕΛΕΟΝΩΡΑ ΣΚΟΥΤΕΡΗ

